

KAMIL ANDUŁA
CZOŁGI POD LENINO!

Książki Wydawnictwa Tetragon

Seria „Żołnierze”

- Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 1: 1914–1916
Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 2: Sierpień 1916–1917
Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 3: Sierpień 1917–październik 1918
Teodor Cetyś, *Z Warszawy do Warszawy. Zapiski cichociemnego*
Paweł Sztama, *Generał August Emil Fieldorf – biografia wojskowa*
Awigdor Kahalani, *Wyżyny odwagi*
Roman Starzyński, *Cztery lata wojny w służbie Komendanta. Przeżycia wojenne 1914–1918*
Erwin Rommel, *Piechota atakuje!*
Piotr Jaźwiński, *Koń, Koniak, Kobiety*
Maurice Gamelin, *Służyć*, t. 1
Józef Piłsudski, *Rok 1920*
Zygmunt Jatzak, Krzysztof Schramm, *Niczego nie żałuję*
Grzegorz Cydzik, *Ułani, ulani...*

Seria „Monografie”

- Jarosław Centek, *Reichsheer ery Seeckta (1921–1926)*
Jarosław Centek, *Korpus Gwardii w bitwie pod Gorlicami*
Waldemar Rezmer, *Operacyjna służba sztabów Wojska Polskiego w 1939 roku*
Robert Citino, *Niemcy bronią się przed Polską. Ewolucja taktyki Blitzkriegu 1918–1939*
Przemysław Benken, *Ap Bac 1963*
Przemysław Benken, *Hamburger Hill 1969*
Emile Allehaut, *Walka piechoty. Studium ilustrowane konkretnymi wypadkami z wojny 1914–1918 roku*
William Balck, *Rozwoj taktyki w ciągu Wielkiej Wojny*
Frederic-Georges Herr, *Artyleria. Jaka była, jaka jest i jaka powinna być*
Pascal-Marie-Henri Lucas, *Rozwoj myśli taktycznej we Francji i w Niemczech podczas wojny 1914–1918 r.*
Giulio Douhet, *Panowanie w powietrzu. Przewidywalne formy przyszłej wojny oraz ostatnie artykuły*
Kamil Anduła, *I. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte*
Klemens Nussbaum, *Historia złudzenia. Żydzi w Armii Polskiej w ZSRR 1943–1945*
Łukasz Przybyło, *Doktryny wojenne. Historia i analiza*
Krzysztof Kubiak, Łukasz M. Nadolski, Paweł Przeździecki, Michał Przybylak, Łukasz Przybyło, *Merkawa – miecz Izraela*
Krzysztof Kubiak, *Szwedzka broń pancerna 1920–1989. Organizacja, przegląd konstrukcji*
Martin van Creveld, *Żywiąc wojnę. Logistyka od Wallensteina do Pattona*
Martin van Creveld, *Dowodzenie na wojnie. Od Aleksandra do Szarona*
Martin van Creveld, *Siła bojowa. Wehrmacht i US Army w latach 1939–1945*
Adam Przybylski, *Wojna Polska 1918–1921*
Juliusz S. Tym, *Pancerni i ulani generała Andersa. Broń pancerna i kawaleria pancerna Polskich Sił Zbrojnych na Środkowym Wschodzie i we Włoszech 1941–1946*
Juliusz S. Tym, *Szkolić... Doskonalić... Być w gotowości do...*
Polskie jednostki pancerne w Wielkiej Brytanii w latach 1943–1946
Juliusz S. Tym, *Najnowocześniejsza armia II Rzeczypospolitej. Rzecz o motoryzacji wojska Polskich Sił Zbrojnych*
Juliusz S. Tym, *Wielkopolska Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*
Juliusz S. Tym, *Dzieje 7. pułku strzelców konnych Wielkopolskich*
Grzegorz Podruczny, *Twierdze z papieru. Fortyfikacje pruskie w latach 1786–1807*

KAMIL ANDUŁA

CZOŁGI POD LENINO!

5. KORPUS ZMECHANIZOWANY W WALCE
12–18 PAŹDZIERNIKA 1943 R.
(STUDIUM ZASTOSOWANIA BRONI PANCERNEJ)

TETRAGON

WARSZAWA 2023

Recenzenci naukowi:
dr hab. Łukasz Nadolski
dr hab. Paweł Korzeniowski

Redakcja naukowa:
Tadeusz Zawadzki, Łukasz Przybyło

Korekta:
Jolanta Wierzchowska

Projekt graficzny serii i okładki:
Teresa Oleszczuk

DTP:
Wanda Zawadzka, Tadeusz Zawadzki

Copyright © 2023 by Kamil Anduła
Copyright © 2023 by Tetragon Sp. z o.o.

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Fotografia na I str. okładki: Członkowie delegacji, mającej pobrać ziemię z pola bitwy, przy wraku czołgu Valentine. Na fotografii m.in.: Gustaw Butlow, attaché prasowy ambasady RP w Moskwie, gen. Aleksandr Wasiljewicz Suchomlin, ppłk Juliusz Bardach, attaché wojskowy Ambasady RP w Moskwie, Aleksander Szyćko, przedstawiciel ZPP z Moskwy, Eugenia Kalinowska, wdowa po por. Mieczysławie Kalinowskim poległym pod Lenino, płk (NKWD) Walentin Władimirowicz Moczalów, sekretarz wykonawczy Komitetu Wszechsłowiańskiego. Lenino, 4 V 1946 r. (AAN)

Fotografia na stronie tytułowej: Czołg Valentine z desantem piechoty, Front Zachodni, 1943 r. (AN)

Wydawnictwo Tetragon Sp. z o.o.
kontakt@tetragon.com.pl
www.tetragon.com.pl

Druk i oprawa:
Print Group Sp. z o.o.
booksfactory.pl

ISBN 978-83-66687-35-6

Spis treści

Wstęp	8
Podziękowania	30
Wykaz skrótów	31
Rozdział I. Plan orszańskiej operacji zaczepnej Frontu Zachodniego	35
Front wschodni w drugiej połowie 1943 r. i plany działań na Białorusi	35
Plan drugiej operacji orszańskiej Frontu Zachodniego	43
Charakterystyka terenu i warunków atmosferycznych.	47
33. armia – siły, środki i zadania	53
Dowództwo i struktura 33. armii	53
Zadanie 33. armii w drugiej operacji orszańskiej	58
Zaopatrzenie 33. armii.	62
Wsparcie ze strony 1. armii lotniczej.	66
Rozdział II. Główna siła 33. armii.	70
5. korpus zmechanizowany w okresie od 22 IX 1942 r. do 11 X 1943 r.	70
Korpusy zmechanizowane Armii Czerwonej – rys historyczny	70
Liczebność	74
Reorganizacja w pierwszej dekadzie października 1943 r.	78
Przegląd jednostek pancernych i artylerii	81
Broń pancerna, artyleria, transport i środki łączności.	86
Rozmieszczenie w pierwszej dekadzie października 1943 r.	91
Zaopatrzenie.	93
Przygotowania do bitwy.	95
Polska dywizja piechoty i jej zadanie w drugiej operacji orszańskiej	96
Zadanie 5. korpusu zmechanizowanego i decyzja gen. Wołkowa	103
Stan wiedzy sowieckiego dowództwa o niemieckiej obronie przeciwpancernej.	109
Rozdział III. Niemiecka obrona pod Lenino	112
Pozycja „Pantera”	112
Skład i dyslokacja XXXIX Korpusu Pancernego	114
Wsparcie lotnicze 6. floty powietrznej.	126

Ocena zagrożenia po stronie niemieckiej	128
Rozdział IV. Działania korpusu pod Lenino	132
12 października	132
Początek bitwy	132
Działania bojowe 256. brygady pancерnej	140
Działania bojowe 233. brygady pancерnej	146
Przegrupowanie 9. brygady zmechanizowanej pod Lenino	155
Kontrnatarcie niemieckich odwodów	156
Podsumowanie walk i strat w broni pancерnej	157
13 października	158
Natarcie 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki i 1. pułku czołgów	158
256. brygada pancerna pod Połzuchami	164
233. brygada pancerna w rejonie Trigubowa	167
154. pułk czołgów na kierunku Puniszczy	171
Podsumowanie walk i strat w broni pancерnej	173
14 października	176
Ugrupowanie i działania 33. armii w trzecim dniu bitwy	176
Zniszczenie 154. pułku czołgów pod Puniszczami	178
Wspólne natarcie 5. korpusu zmechanizowanego i 290. dywizji strzeleckiej na Trigubowo	179
Przemarsz 9. brygady zmechanizowanej	183
Podsumowanie walk i strat w broni pancерnej	184
15 października	186
Dalsze działania zaczepne 33. armii	186
Walki 5. korpusu zmechanizowanego i 290. dywizji strzeleckiej	188
Wycofanie jednostek pancерnych 5. korpusu zmechanizowanego	192
Podsumowanie strat w broni pancерnej	194
16 października	195
17 października	199
18–20 października	201
Działania bojowe jednostek wsparcia i obrony przeciwlotniczej	202
Rozdział V. Podsumowanie	206
Straty 5. korpusu zmechanizowanego w broni pancерnej	209
Niemieckie straty w bojach pod Trigubowem	214
Zabezpieczenie sapersko-inżynieryjne działań 33. armii	217
Kłęska 5. korpusu zmechanizowanego a brak współdziałania z 1. Dywizją Piechoty im. Tadeusza Kościuszki	221
Fiasko pierwszej operacji białoruskiej Armii Czerwonej	226
Dalsze dzieje 5. korpusu zmechanizowanego	227
Zakończenie	230

Załączniki	235
Załącznik 1. Ordre de bataille	235
Jednostki sowieckie i polskie	235
Jednostki niemieckie	251
Załącznik 2. Skład i liczebność 6. floty powietrznej Luftwaffe wg stanu na 10 X 1943 r.	257
Załącznik 3. Obsada personalna 5. korpusu zmechanizowanego.	259
Załącznik 4. Fotografie kadry 5. KZmech i jednostek podległych	262
Załącznik 5. Uzbrojenie pancerne i przeciwpancerne walczących stron.	267
Uzbrojenie strony niemieckiej	267
Uzbrojenie strony sowieckiej	282
Załącznik 6. Dokumenty	308
 Bibliografia	 327
 Indeks nazwisk	 341
 Indeks nazw geograficznych	 347

Wstęp

Polska historiografia jednoznacznie utożsamia bitwę pod Lenino z 1. Dywizją Piechoty im. Tadeusza Kościuszki, która w dniach 12–13 października 1943 r. przeszła krwawy chrzest bojowy nad rzeką Miereją na Białorusi. W latach 1944–1989 temat Lenino cieszył się szczególnym zainteresowaniem komunistycznych elit władzy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Od 1950 r. rocznica bitwy była celebrowana jako Dzień Wojska Polskiego w miejsce obchodzonego 15 sierpnia Święta Wojska Polskiego. W uzasadnieniu do dekretu Rady Ministrów z 7 października 1950 r. zapisano, że dzień ten ustanowiono celem: *Upamiętnienia bitwy pod Lenino, w której powstające ludowe Wojsko Polskie w dniu 12 października 1943 roku, torując sobie drogę do kraju, odniosło zwycięstwo w pierwszej bitwie nad najeźdźcą faszystowskim*¹. Bitwa uzyskała rangę narodowego symbolu. Podczas uroczystości państwowych wspominano Lenino jednym tchem z bitwą pod Grunwaldem².

Badania naukowe nad historią tzw. ludowego Wojska Polskiego³ zmonopolizowali pracownicy nieistniejącego dziś Wojskowego Instytutu Historycznego, który do 1989 r. podlegał Głównemu Zarządowi Politycznemu LWP. Z tego powodu dzieje 1. DP, jak i sama bitwa pod Lenino, zostały opisane w sposób skrajnie jednostronny. Uwidoczniało się to ingerencjami cenzury w proces badawczy, a także w usilnym podkreślaniu politycznego wymiaru boju⁴. Zarówno w publikacjach naukowych, jak i w popularnonaukowych akcentowano przykłady bohaterstwa żołnierzy 1. DP, ale stroniono od krytycznej analizy dowodzenia i organizacji walki. Ze względów pozamerytorycznych niemal całkowicie zaniechano przedstawienia operacyjnych aspektów bitwy, a działania wojsk niemieckich

¹ Dekret z dnia 7 października 1950 r. o ustanowieniu dnia 12 października Dniem Wojska Polskiego, Dziennik Ustaw z 1950 r., poz. 411.

² Zob. W. Kozłowicz, *Rozkaz: powtórzyć Grunwald! Kościuszkowska Przysięga, Żołnierz Wolności*, 1987, nr 160, s. 3–5.

³ Formalna nazwa od 1944 r. do 1952 r. to Wojsko Polskie, a następnie Siły Zbrojne Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Określenie „Ludowe” Wojsko Polskie zostało nadane przez propagandę komunistyczną i przeniknęło do powszechnej świadomości, choć nigdy nie było oficjalnie zatwierdzone dokumentem normatywnym. Autor używa tej nieformalnej nazwy celem wyraźnego odróżnienia LWP od innych formacji Wojska Polskiego w okresie II wojny światowej, co podyktowane jest chęcią wskazania na jego specyfikę, podległość wobec ZSRS, działania niezgodne z polską racją stanu i chęć wyraźnego odróżnienia od suwerennych tradycji oręża polskiego. S. Cenckiewicz, *Geneza Ludowego Wojska Polskiego 1943–1945*, Warszawa 2017, s. 6.

⁴ *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej*, t. 3: *Ludowe Wojsko Polskie 1943–1945*, red. W. Jurgielewicz, Warszawa 1973, s. 29–73.

i sowieckich nie zostały dostatecznie opisane⁵. Dopiero po 1989 r. polscy historycy zyskali nieskrępowany dostęp do archiwaliów w kraju i zagranicą. Kolejne lata zaowocowały wieloma ważnymi publikacjami na temat 1. DP, ale luki w stanie wiedzy o wszystkich aspektach bitwy pozostały nieuzupełnione⁶. Nie powstała wyczerpująca monografia, w której działania dywizji zostałyby osadzone w szerszej perspektywie. Na taki stan rzeczy wpłynęły zaniedbania w badaniach podstawowych sprzed 1989 r. oraz lata nachalnej, polonocentrycznej propagandy, która skutecznie utożsamiła Lenino jedynie z bojem samej 1. DP zakończonym 13 października 1943 r. Z wojskowego punktu widzenia bitwa pod Lenino to walka sowieckiej 33. armii z niemieckim XXXIX korpusem pancernym w dniach od 12 do 18 października. Działania te stanowiły część większej operacji zaczepnej, w której oprócz 33. armii brały udział 10. armia gw., 21. i 49. armia Frontu Zachodniego. 1. DP była tylko jedną z kilkudziesięciu wielkich jednostek, które były się po stronie sowieckiej. W samej 33. armii było jeszcze dziewięć dywizji piechoty, a także dwa korpusy wojsk szybkich – 5. korpus zmechanizowany oraz 6. korpus kawalerii gw. O ile kawaleria nie została ostatecznie włączona do boju, to 5. KZmech odegrał kluczową rolę w operacji. O świcie 12 października liczył 125 czołgów i dział pancernych. Była to siła niemała. Korpus wszedł do bitwy już w pierwszych godzinach od jej rozpoczęcia i toczył nieustanny bój przez siedem kolejnych dni.

Celem monografii jest przedstawienie organizacji i potencjału bojowego 5. KZmech, opis jego działań w dniach 12–18 października oraz ocena wkładu w bitwę. Temat jest

⁵ Zob.: K. Anduła, *U źródeł mitu. Historiografia PRL wobec strategiczno-operacyjnego tła bitwy pod Lenino*, w: *Studia z historii najnowszej Polski*, t. 2, red. R. Łatka, M. Przeperski, Warszawa 2020, s. 39–59.

⁶ Z publikacji, które po 1989 r. wniosły najwięcej do tematu boju 1. DP pod Lenino wymienić należy: Ł.M. Nadolski, *1 Dywizja Piechoty im. Tadeusza Kościuszki w bitwie pod Lenino 12–14 października 1943 r. – zarys problemu*, w: *Militaria Pomorskie. Zbiór studiów*, t. 14, red. W. Bartoszek, Ł.M. Nadolski, Bydgoszcz 2020, s. 163–200; K. Anduła, *Wpływ warunków atmosferycznych na działania 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki w bitwie pod Lenino*, w: *Oblicza wojny. armia kontra natura*, t. 2, red. Jarosław Kita, Witold Jarno, Łódź 2020, s. 291–319; M. Kardas, *Bitwa pod Lenino w świetle prasy pomorskiej w latach 1945–1950*, w: *Wojsko Polskie na Wschodzie w latach II wojny światowej*, red. B. Szubtarska, Piotrków Trybunalski 2015, s. 118–142; Z. Matuszak, *Lenino 1943. W siedemdziesiątą rocznicę udziału 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki w bitwie pod Lenino 12–13 października 1943 r. (próba oceny)*, *Ibidem*, s. 73–99; R. Wróblewski, *Bitwa pod Lenino w niemieckich meldunkach*, część 1, *Militaria XX Wieku*, 2010, nr 6(39), s. 58–69; część 2, *Militaria XX Wieku*, 2011, nr 2(41), s. 54–64; E. Kospath-Pawłowicz, *Chwała i zdrada. Wojska Polskie na Wschodzie 1943–45*, Warszawa 2010, 96–116; S. Jaczyński, *Bitwa pod Lenino w świetle najnowszych badań w: Wojsko Polskie w ZSRR w 1943 roku wobec powstającego systemu władzy. Udział 1. Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki w bitwie pod Lenino*, red. S. Zwoliński, Warszawa 2003, s. 45–62; L. Wyszczelski, *Bitwa pod Lenino w nowej odsłonie*, *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2003, nr 3, s. 130–136; M. Kałłaur, *Lenino – październik 1943: polegli, zmarli z ran, zaginieni*, Warszawa 1996, *passim*; Z. Matuszak, *Bitwa pod Lenino w symulacyjnej grze komputerowej*, w: *Wojsko Polskie na froncie wschodnim 1943–1945. W 50 rocznicę bitwy pod Lenino*, red. H. Stańczyk, Warszawa 1994, s. 66–81; *Bitwa pod Lenino w świetle dokumentów z archiwów sowieckich*, oprac. S. Jaczyński, *Wojskowy Przegląd Historyczny*, 1993, nr 3 s. 198–212. Monografia została poświęcona działaniom bojowym 5. KZmech, dlatego autor odstąpił od charakterystyki obszernej literatury poświęconej szerokiemu spektrum zagadnień związanych z udziałem 1. DP w bitwie. W dalszej części wstępu omówione zostały jedynie te nieliczne publikacje, które wносиły jakiegokolwiek nowe informacje na temat działań bojowych 5. KZmech.

szczególnie interesujący z dwóch powodów: korpus uczestniczył w boju od początku do końca bitwy (do 18 października) i był jednostką całkowicie zmechanizowaną, uzbrojoną w dużą liczbę czołgów, co wyróżniało go spośród innych związków taktycznych 33. armii. Zaangażowanie 5. KZmech w bój wzbudza uzasadnioną ciekawość ze względu na to, że walczył on u boku 1. DP. W kontekście mitu jaki otacza jej chrzest bojowy nie sposób pominąć narzucającego się pytania o współdziałanie sowieckich czołgistów z polskimi żołnierzami. Zwieńczeniem wysiłków badawczych jest ocena roli 5. KZmech w bitwie, co wypada szczególnie ciekawie w konfrontacji z dotychczasowym stanem wiedzy na temat wysiłków 1. DP.

Problem udziału 5. KZmech w bitwie pod Lenino nie został dotychczas opracowany naukowo. W literaturze przedmiotu pojawiają się jedynie lakoniczne wzmianki o działaniach korpusu. W niektórych publikacjach można odnaleźć informacje, że w dniach 12–13 października 1943 r. w ogóle nie brał on udziału w zmaganiach⁷. Rzadko wspomina się o walkach od 14 do 18 października, to jest po wycofaniu 1. DP. Zdziwienie może budzić to, że polska historiografia wojskowa praktycznie pominęła milczeniem udział w bitwie pod Lenino tak dużego związku taktycznego, a przecież 13 października u boku polskich żołnierzy z 1. DP walczyło już pięć jednostek pancernych 5. KZmech. Dotychczasowa wiedza na temat zastosowania czołgów nad Miereją ograniczała się do opisu działań 1. pułku czołgów 1. DP. Już na samym początku natarcia większość z jego 39 maszyn ugrzęzła w bagnistej dolinie Mierei i nie mogła uczestniczyć w toczącym się boju. Z tego powodu niektórzy badacze wręcz wskazywali na brak wsparcia ze strony broni pancernej jako jedną z przyczyn niepowodzenia 1. DP pod Lenino, nie dostrzegając tym samym zaangażowania całego 5. KZmech, który posiadał trzy razy więcej wozów bojowych niż 1. pcz⁸.

Pierwszy o 5. KZmech wspominał Stanisław Szulczyński, który w dziele *Bitwa pod Lenino* z 1958 r. napisał, że oficjalna nazwa „korpus zmechanizowany” nie oddaje w pełni jego charakteru, ponieważ w skład 5. Korpusu Zmechanizowanego wchodziły brygady czołgów i artylerii pancernej. Był to więc raczej korpus pancerny⁹. Na kolejnych stronach monografii autor podał błędną informację o tym, że wprowadzenie sił 5. KZmech do walki nastąpiło 13 października 1943 r. Szulczyński poprzestał na tych wzmiankach, pomijając milczeniem przebieg boju 5. KZmech i jego rolę w bitwie¹⁰. Powyższy błąd (data

⁷ Stanisław Jaczyński podał błędnie, że: *ani 12, ani 13 października nie udało się wprowadzić do bitwy 5. KZmech i tym samym rozwinąć powodzenia uzyskanego przez 1. dywizję*. S. Jaczyński, *Lenino 12–13 X 1943*, Warszawa 1993, s. 26. Ta nieprawdziwa informacja została później powielona, m.in. w opracowaniu: Cz. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Armia Berlinga i Żymierskiego. Wojsko Polskie na froncie wschodnim 1943–1945 r.*, Warszawa 2009, s. 211.

⁸ S. Jaczyński, *Lenino 12–13 X 1943...*, s. 28; Cz. Podgórski, *Lenino*, Warszawa 1973, s. 204–205.

⁹ S. Szulczyński, *Bitwa pod Lenino. Studium wojskowo-historyczne*, Warszawa 1958, s. 37.

¹⁰ Warto przypomnieć, że sam Stanisław Szulczyński vel Szulzyca Szlama Zelman uczestniczył w bitwie pod Lenino w stopniu podporucznika jako zastępca dowódcy 2. batalionu 1. pp ds. polityczno-wychowawczych. Podczas walki ppor. Szulczyński przebywał na wzg. 215,5 i na własne oczy widział działania sowieckich czołgów pod Trigubowem. Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego (CAW-WBH), TAP 1600/76/350; TAP 800/93/52; IX.4.45.130, Noty biograficzne, s. 78; IX.4.44.15, Plk Stanisław Szulczyński, *Relacja uczestnika bitwy pod Lenino od formowania do bitwy włącznie, passim*.

wejścia korpusu do bitwy) został powielony w książkach *Borem, lasem*¹¹ i *Lenino 12–18 X 1943 r.* autorstwa Henryka Huberta vel Hubermana¹². Wprawdzie Hubert podjął próbę wyliczenia pododdziałów podległych dowództwu 5. KZmech, ale dokonał ich błędnej identyfikacji i przeinaczył nazwy. Tak na przykład 9. brygada zmechanizowana została opisana jako brygada pancerna, a 154. pcz stał się pułkiem czołgów ciężkich¹³.

Problem zaangażowania 5. KZmech pod Lenino podniósł ponownie Czesław Podgórski w książce zatytułowanej *Lenino* z 1973 r. Zamiast zgłębić to zagadnienie autor dodatkowo je zagmatwał. Korpus został wymieniony wśród jednostek 33. armii, ale bez wyjaśnienia, jakie zadanie realizował. Podobnie jak Szulczyński również Podgórski przemilczał działania bojowe 5. KZmech, ale nie przeszkodziło mu to w podaniu strat, jakie ta jednostka poniosła 12 października 1943 r.¹⁴ Opisując przebieg wydarzeń z tego dnia, autor wspominał jedynie o „korpusie pancernym”, który przeprawał się przez Miereję pod Lenino, bez wyjaśnienia co się działo z tak dużą jednostką, gdy już znalazła się na zachodnim brzegu rzeki¹⁵. Tak jak u Huberta w książce Podgórskiego jednostki podległe dowództwu 5. KZmech zostały niepoprawnie zidentyfikowane¹⁶. Streszczając walki 33. armii w dniach 14–17 października autor tylko wzmiankował o udziale w nich 5. KZmech, ale bez wyjaśnienia roli korpusu w bitwie¹⁷.

Stosunkowo najwięcej na temat 5. KZmech można odnaleźć w monografii dziejów 1. DP im. Tadeusza Kościuszki pt. *Lenino–Warszawa–Berlin* pióra Kazimierza Sobczaka. Autor scharakteryzował rolę korpusu w planie natarcia 33. armii z wyszczególnieniem zadania bliższego i dalszego. W pracy po raz pierwszy znalazła się informacja o liczebności czołgów w wybranych związkach taktycznych 5. KZmech. Jednak nie obyło się bez pomyłek. Sobczak błędnie podał, że korpusem dowodził gen. por. Fiodor Wołkow (ur. 1898 r.), podczas gdy w rzeczywistości był to gen. mjr Michaił Wołkow (ur. 1895 r.)¹⁸. Błędów lub świadomych manipulacji jest u Sobczaka więcej. Na mapie obrazującej przebieg bitwy zostały zaznaczone jedynie miejsca postoju pierwszego rzutu korpusu 5. KZmech, co tworzy fałszywe wrażenie, że sowieccy czołgiści biernie obserwowali bój polskich żołnierzy¹⁹. Na temat walki 5. KZmech jest w książce kilka zdań. Pomimo wszechstronnej wiedzy wojskowej Sobczak uporczywie sytuował działania czołgów 5. KZmech na skrzydłach 1. DP – w pasie działania 42. i 290. dywizji strzelców, co było niemożliwe ze względu na to, że nie było tam dla nich miejsca. Uniknął w ten sposób drażliwych politycznie pytań o wspólny bój polskich żołnierzy i sowieckich czołgistów²⁰.

¹¹ H. Hubert, *Borem, lasem*, Warszawa 1958, s. 179–180.

¹² Idem, *Lenino 12–18 X 1943 r.*, Warszawa 1959, s. 179–180.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Cz. Podgórski, *Lenino...*, s. 169.

¹⁵ Ibidem, s. 145.

¹⁶ Ibidem, s. 170.

¹⁷ Ibidem, s. 193.

¹⁸ K. Sobczak, *Lenino–Warszawa–Berlin*, Warszawa 1988, s. 114–115.

¹⁹ Ibidem, s. 140.

²⁰ Tak na przykład Sobczak napisał, że 13 X 1943 r. 42. DS, wspierana czołgami 5. KZmech, toczyła uporczywe walki o wzg. 217,6, co stało w sprzeczności z komunikatem operacyjnym nr 483 sztabu 33. armii, znanym z zasobów CAW, w którym wyraźnie podano inne rejony rozlokowania jednostek pancernych. Por. CAW-WBH, III-7-4, s. 16–17; K. Sobczak, *Lenino...*, s. 159.

O działaniach 5. KZmech napomknął Kazimierz Przytocki w monografii *Warszawska Pancerna*, poświęconej historii 1. Brygady Pancernej im. Bohaterów Westerplatte²¹. Autor skonfrontował relacje żołnierzy 1. DP z dokumentami dowództwa 1. pcz, dochodząc do wniosku, że część odniesień do 1. pcz w rzeczywistości dotyczy jednostek pancernych 5. KZmech. Było to o tyle istotne, że w niektórych wspomnieniach i publikacjach naukowych ruchy wozów bojowych 5. KZmech były błędnie przypisywane czołgistom 1. pcz²². Do podobnych wniosków co Przytocki doszedłem w swojej książce *1. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte na froncie (1943–1945)*. Oprócz tego opisałem zadanie oraz ordre de bataille 5. KZmech, wskazałem na obecność 233. brygady pancernej z tego korpusu w szykach 1. DP pod Trigubowem, a także podałem poprawne imię dowódcy korpusu gen. Wołkova²³.

Monografie Przytockiego, Sobczaka i mojego autorstwa zostały poświęcone historii związków taktycznych, z tego powodu szersze podjęcie problemu udziału 5. KZmech wykraczało poza ramy tematyczne tych prac. Książki Podgórskiego i Szulczyńskiego to w istocie rzeczy opis tylko dwóch dni boju 1. DP, a nie całościowe opracowanie bitwy pod Lenino po 18 października 1943 r. Garść lakonicznych informacji dostarczonych przez rodzimą historiografię nie wyczerpuje więc kwestii udziału 5. KZmech w bitwie pod Lenino²⁴.

Wiele innych ważnych zagadnień zostało pominiętych. Brakuje m.in. rzetelnego opisu działań na środkowym odcinku frontu wschodniego, który powinien stanowić punkt wyjścia dla dalszych rozważań na temat sowieckiej operacji zaczepnej pod Lenino²⁵. W konsekwencji pominięty został problem działań sąsiadów 33. armii, a więc 21. i 49. armii, które również brały udział w tej samej operacji. W sposób daleko niedostateczny opisano walkę jednostek lotniczych²⁶. Do 2011 r. brakowało analizy działań strony nie-

21 K. Przytocki, *Warszawska Pancerna. Z dziejów 1. Warszawskiej Brygady Pancernej im. Bohaterów Westerplatte 1943–1946*, Warszawa 1981, s. 40, 45–47.

22 B. Typrowicz, *Ze wspomnień syna pułku*, Warszawa 1982, s. 57; L. Dubicki, *Salwy nad Miereją*, Warszawa 1980 s. 78–79; T. Rutkowski, *Gorąca karta życia. Wspomniana artylerzysty*, Warzywa 1979, s. 82; A. Krajewski, *Pierwszy Praski. Z dziejów I Praskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1976, s. 119.

23 K. Anduła, *1. Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte na froncie (1943–1945)*, Warszawa 2015, s. 98, 110.

24 O roli 5. KZmech w bitwie pod Lenino wspomniał Evan McGilvray w publikacji pod wymownym tytułem *Red Trojan Horse*, która jest zwięzłą syntezą dziejów LWP w latach 1943–1945. Wzmianki o 5. KZmech pojawiają się, mimo że książka liczy zaledwie 186 stron. Świadczy to o tym, że brytyjski historyk docenił rolę 5. KZmech pod Lenino dużo bardziej niż wielu polskich autorów. E. McGilvray, *Red Trojan Horse. The Berling Army and the soviet annexation of Poland 1943–45*, Warwick 2019, s. 129, 134–135.

25 W literaturze przedmiotu można spotkać twierdzenie, że celem działań zaczepnych 21. i 33. armii z 12 X 1943 r. było wiązanie sił nieprzyjaciela, podczas gdy główne uderzenie Frontu Zachodniego miało być wykonane przez armie prawego skrzydła. Teza ta powstała w oparciu o literaturę sowiecką i nie wytrzymuje krytyki w świetle dostępnych źródeł, co zostało wykazane w rozdziale I niniejszej monografii. Por. np. Cz. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Armia Berlinga i Żymierskiego...*, s. 204–205.

26 Wspomina się jedynie o 12–24 samolotach nadlatujących falami nad pole bitwy. W odniesieniu do strony sowieckiej Kazimierz Sobczak podał, że w dniach 12–13 X 1943 r. lotnictwo wykonało 785 lotów bojowych. S. Jaczyński, *Bitwa pod Lenino...*, s. 52; K. Sobczak, *Lenino...*, s. 151–152, 159.

mieckiej. Lukę tę wypełnił dopiero Robert Wróblewski, autor dwuczęściowego artykułu *Bitwa pod Lenino w niemieckich meldunkach*²⁷. Wróblewski wykorzystał zmikrofilmowaną dokumentację Wehrmachtu z National Archives and Records Administration. Praca jest nieocenioną skarbnicą informacji, bez której rekonstrukcja działań Wehrmachtu w październiku 1943 r. wymagałoby znacznych nakładów pracy.

Autor w minimalnym stopniu wykorzystał dorobek polskiej historiografii wojskowej, przedkładając źródła nad opracowania wydane w okresie PRL i później. Natomiast niezbędne było sięgnięcie po literaturę obcojęzyczną, bez której niemożliwe było przedstawienie tła operacyjnego działań wojennych na Białorusi z jesieni 1943 r. – a więc celów sowieckiej operacji pod Lenino.

W Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (ZSRS) historiografia wojskowa została w pełni podporządkowana wymogom polityki historycznej. Liczba błędów i przekłamań, będących wynikiem nacisków propagandy, podważa wartość naukową znacznej części publikacji z tego okresu. Nie inaczej jest w przypadku działań wojennych, w których niewielką rolę odegrały 1. DP i 5. KZmech. Celem Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej na Białorusi od jesieni 1943 r. do wiosny 1944 r. było zdobycie Orszy i Mińska oraz otwarcie drogi do krajów bałtyckich. Sześciomiesięczna kampania zakończyła się niepowodzeniem okupionym wysokimi stratami. Lenino było tylko jedną z wielu krwawych bitew tej zapomnianej kampanii. Po latach sowiecka historiografia umniejszyła znaczenie walk na Białorusi, w zamian podkreślając sukcesy odniesione na Ukrainie, gdzie ofensywa strategiczna przyniosła duże zdobycze terytorialne i prestiżowe zwycięstwo w postaci opanowania Kijowa. Wzmianki o bitwie pod Lenino, które można znaleźć w literaturze sowieckiej, mają charakter rytualny i nie różnią się w wartości merytorycznej od obrazu kreowanego przez propagandę PRL²⁸. Z tego powodu działania 5. KZmech pod Lenino nie zainteresowały sowieckich historyków. Stan ten pogłębił się po upadku ZSRS, gdyż bitwa straciła swoje polityczne znaczenie. Całokształt walk prowadzonych na Białorusi na przełomie 1943 i 1944 r. również nie stanowił przedmiotu pogłębionych dociekań rosyjskich historyków, gdyż trudno je było wpisać w wyidealizowany obraz wielkiej wojny ojczyźnianej, który jest podtrzymywany w Rosji po dzień dzisiejszy²⁹. Nawet Ilja Moszczański, który podjął się próby syntezy walk pancernych stoczonych na Białorusi, wspominał o boju 1. DP pod Lenino, ale nie zauważył zaangażowania całego 5. KZmech³⁰. Tę „białą plamę” w historii frontu wschodniego wypełnił David M.

²⁷ R. Wróblewski, *Bitwa pod Lenino...*, część 1 i 2.

²⁸ А. Вербицкий, *В бою под Ленино*, Военно-исторический журнал, 1973, nr 10, s. 120–124; *Wielka Wojna Narodowa Związku Radzieckiego 1941–1945. Zarys Historii*, red. P.N. Pospiełow, Warszawa 1969, s. 299; М. Мюнин, *Костюшковцы в боях под Ленино*, Военно-исторический журнал, 1968, nr 10, s. 93–96; *Historia wielkiej wojny narodowej Związku Radzieckiego 1941–1945*, t. 3. *Zasadniczy zwrot w przebiegu wielkiej wojny narodowej (listopad 1942 r. – grudzień 1943 r.)*, red. P.N. Pospiełow, Warszawa 1965, s. 455–456.

²⁹ *Великая Отечественная война 1941–1945 годов в двенадцати томах*, т. 3, *Битвы и сражения, изменившие ход войны*, ред. С.К. Шойгу, В.П. Баранов, Москва 2012, s. 611.

³⁰ И. Мощанский, *Трудности освобождения*, Москва 2009, s. 60; Idem, *Освобождение Белоруссии. Боевые действия Калининского, Западного и Белорусских фронтов 26 сентября 1943–5 апреля 1944*, Москва 2006, s. 5–7.

Glantz, wybitny amerykański historyk wojskowy i sowietolog, który w monumentalnym dziele *Battle for Belorussia. The Red Army's Forgotten Campaign of October 1943–April 1944*³¹, szeroko przeanalizował kulisy i przebieg pierwszej kampanii białoruskiej Armii Czerwonej. Ogólne informacje o działaniach operacyjnych wojsk niemieckich na Białorusi można również odnaleźć w ósmym tomie syntezy *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*³². Pełne przedstawienie bitwy pod Lenino nie byłoby możliwe bez uwzględnienia walk toczonych w powietrzu, które istotnie wpłynęły na działania 5. KZmech. W tym celu wykorzystano trzypiętne opracowanie *Die Jagdfliegerverbände der Deutsche Luftwaffe 1934 bis 1945. Einsatz im Osten 4.2. bis 31.12.1943*³³, a także zestawienie strat i zwycięstw Luftwaffe z października 1943 r. opracowane przez Michaela Balssa³⁴.

Ze względu na rozmiary Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej oraz mnogość kampanii, operacji, bitew i starć odczuwa się niedostatek naukowych opracowań dziejów poszczególnych związków taktycznych sowieckich sił zbrojnych. Monografii nie doczekał 5. KZmech (od 12 września 1944 r. 9. KZmech gw.). Jediną publikacją, która częściowo pełni tę funkcję, są wspomnienia *Конец „Тайфуна”* autorstwa Michaiła Mycikowa, byłego oficera sztabu tego korpusu. Autor na podstawie własnych doświadczeń opisuje szlak bojowy korpusu od Stalingradu do Mandżurii, poświęcając bitwie pod Lenino trzy strony. Ze względu na upływ czasu Mycikov myli ze sobą niektóre fakty i nazwy miejscowości. Wartość jego relacji obniżyła konieczność zastosowania się do reguł surowej cenzury i nachalna propaganda typowa dla książek historycznych wydawanych w ZSRS³⁵. Co ciekawe, sam Mycikov, będąc już na emeryturze, napisał list do redakcji „Żołnierza Polskiego”, w którym ze swojej perspektywy opisał walkę 1. DP pod Lenino. Jego pismo zostało opublikowane w numerze 41 z października 1966 r., ale nie spotkało się to z zainteresowaniem badaczy z WIH³⁶.

O 5. KZmech pisał gen. mjr Matwiej Szaposznikow, który do kwietnia 1943 r., w stopniu pułkownika, sprawował funkcję jego szefa sztabu. Opierając się na własnych przeżyciach i dokumentach archiwalnych, Szaposznikow napisał krótki artykuł na temat udziału korpusu w operacji stalingradzkiej, który został opublikowany w czasopiśmie „Военно-исторический журнал”. Autor artykułu poprzestał jedynie na zwięzłej analizie działań z grudnia 1942 r., nie wykraczając poza tę cezurę³⁷. Szereg wartościowych informacji na temat walk 5. KZmech można odnaleźć w monografii Wasilija Istomina *Смоленская наступательная операция (1943 г.)*, jednak autor nie wyszedł poza ramy operacji „Su-

31 D.M. Glantz, M.E. Glantz, *Battle for Belorussia. The Red Army's Forgotten Campaign of October 1943–April 1944*, Kansans 2016, passim.

32 *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 8, *Die Ostfront 1943/44. Der Krieg im Osten und an den Nebenfronten*, Hrsg. von K.H. Frieser, München 2007, s. 277–338.

33 J. Prien, G. Stemmer, P. Rodeike, W. Bock, *Die Jagdfliegerverbände der Deutsche Luftwaffe 1934 bis 1945. Einsatz im Osten 4.2. bis 31.12.1943*, t. 12/1, II, III, Eutin 2012, passim.

34 M. Balss, *Deutsche Luftwaffe. Losses & Claims*, part 25, *October 1943*, Wrocław 2020, s. 161–162.

35 М.И. Мыциков, *Конец „Тайфуна”*, Киев 1985, s. 130–133.

36 М. Мусиков, *List do redakcji*, *Żołnierz Polski. Magazyn Ilustrowany*, 1966, nr 41, s. 8.

37 М. Шапошников, *Боевые действия корпуса западнее Суворовкино в декабре 1942 г.*, *Военно-исторический журнал*, 1982, №10, s. 32–38.

worow”, kończąc narrację na 2 października 1943 r.³⁸ Ponadto po 1991 r. 5. KZmech interesował rosyjskich historyków wojskowych ze względu na jego nietypowe uzbrojenie i sprzęt pochodzący z pomocy przekazanej ZSRS na podstawie umowy Lend-Lease³⁹.

W okresie PRL możliwość przeprowadzenia kwerendy w archiwach na terenie ZSRS była ściśle reglamentowana. Z tego powodu historycy zatrudnieni w WIH opierali się na materiałach źródłowych przechowywanych w Centralnym Archiwum Wojskowym, które obecnie podlega Wojskowemu Biuru Historycznemu im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego. Kluczowe dla odtworzenia przebiegu bitwy są akta dowództwa 1. DP im. Tadeusza Kościuszki zgromadzone w dziale III (Ludowe Wojsko Polskie) w zespole nr 7. Lwia część dokumentów tego zespołu dotyczy działań pododdziałów dywizji, niemniej można w nim znaleźć szereg odniesień do pozostałych jednostek 33. armii. Szczególnie cenna jestteczka nr 4, w której przechowywane są komunikaty operacyjne dowództwa armii za okres od 11 do 19 października 1943 r.⁴⁰ Zawierają one informacje o organizacji i sile 5. KZmech, pododdziałach wsparcia, działaniach bojowych oraz stratach materialnych i osobowych. Część z komunikatów została nawet przetłumaczona na język polski i dodana do teczki w formie odpisów. Kwerendę w zespole prowadzili m.in. Hubert, Podgórski i Sobczak. Mimo to te interesujące źródła zostały wykorzystane w stopniu daleko niewystarczającym, co można wytłumaczyć niechęcią pracowników WIH do krytyki poczynań Armii Czerwonej⁴¹.

Kwerenda źródłowa objęła również akta z zespołu Związku Patriotów Polskich z Archiwum Akt Nowych, nagrania i fotografie z Narodowego Archiwum Cyfrowego, a także materiały przechowywane w państwowych archiwach regionalnych. W tych ostatnich przebadane zostały przede wszystkim zespoły Związku Bojowników o Wolność i Demokrację. Relacje weteranów z bitwy znajdują się w archiwach państwowych w Białymstoku, Olsztynie, Poznaniu, Radomiu, Rzeszowie (oddział w Sanoku), Toruniu (oddział we Włocławku), i w Zielonej Górze. Źródła te, pomimo że cenne dla historii 1. DP, wniosły niewiele informacji na temat działań 5. KZmech. Jedynie w dwóch teczkach w Archiwum Państwowym w Zielonej Górze odnaleziono relacje odnoszące się do działań jednostek pancernych. Szczególnie interesujące jest świadectwo plut. Witolda Kimsztacza z 1. pcz, które rzuca nowe światło na okoliczności zniszczenia 3. kompanii czołgów 1. pcz⁴².

Do niedawna na przeszkodzie w kompleksowym badaniu dziejów 5. KZmech stały ograniczenia w dostępie do dokumentów zgromadzonych w zasobach ЦАМО – Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej. W ciągu ostatnich siedmiu lat możliwości studiów nad działaniami bojowymi Armii Czerwonej uległy znacznemu posze-

38 В.П. Истомина, *Смоленская наступательная операция (1943 г.)*, Москва 1975, s. 24–25, 41, 94–96.

39 М. Коломиец, *Танки-„смертники“ Великой Отечественной*, Москва 2010, s. 147; М. Барятинский, *Танки ленд-лиза в бою*, Москва 2009, s. 70; Д. Лоза, *Танкист на „иномарке“*. *Победили Германию, разбили Японию*, Москва 2005, s. 11.

40 CAW-WBH, III-7-4, Komunikaty operacyjne sztabu 33. armii Czerwonej, *passim*.

41 K. Anduła, *U źródeł mitu...*, Warszawa 2020, s. 52–55; T.P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007, s. 569.

42 Archiwum Państwowe w Zielonej Górze, Zespół nr 554, Związek Bojowników o Wolność i Demokrację, seria 71.12, sygn. 799, Relacja W. Kimsztacza, *passim*.

rzeniu. Od 2014 r. materiały źródłowe z zasobów archiwów Federacji Rosyjskiej⁴³ są sukcesywnie udostępniane w postaci skanów i elektronicznych baz danych na stronie internetowej www.pamyat-naroda.ru⁴⁴. Przy procesie kopiowania na nośniki cyfrowe konsekwentnie pomijane są akta organów politycznych, zaś udostępniana jest przede wszystkim dokumentacja operacyjna⁴⁵. Pomimo tego ograniczenia materiał źródłowy do dziejów 5. KZmech jest na tyle bogaty, że możliwe stało się ujęcie problemu jego działań pod Lenino w postaci opracowania naukowego. Szczególnie ważny dla przedstawienia udziału 5. KZmech w bitwie jest fond nr 3443. Znajdujące się w nim teczki akt nr 11, 35, 36, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 51, 52, 75 obejmują m.in. całość zachowanej dokumentacji wydziału operacyjnego sztabu 5. KZmech z października 1943 r. Można w nich znaleźć rozkazy dowództwa korpusu oraz komplet meldunków z podległych jednostek i oddziałów wsparcia. Cenne informacje znajdują się również w dzienniku działań bojowych 5. KZmech⁴⁶, dziennikach oddziałów

43 W przytłaczającej większości mowa tu o dokumentach z Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej w Podolsku. Materiał źródłowy z innych archiwów jest udostępniany zdecydowanie rzadziej.

44 W bibliografii zamieszczono sygnatury z inwentarza ЦАМО, pod którymi przechowywane są dokumenty. W przypisach część sygnatur przed właściwymi numerami teczek (ros. д) ma dopisane serie zer, które nie stanowią części oryginalnego zapisu, ale są niezbędne przy korzystaniu z wyszukiwarki akt na stronie www.pamyat-naroda.ru. Pozostawiono je, aby ułatwić Czytelnikom odszukiwanie konkretnych teczek za pośrednictwem Internetu. Ze względu na specyfikę techniczną wyszukiwarki niekiedy wymagane jest dopisanie przed numerem inwentarza (ros. о.) serii 2 lub 6 zer. Sygnatury ЦАМО (фонд ..., опись ..., дело ...) podane są w skrótowym zapisie, tj. ф. ..., о. ..., д. ...

45 Nie udostępnia się akt wydziałów politycznych dowództw 5. KZmech, 33. armii i Frontu Zachodniego oraz oddziałów kontrwywiadu wojskowego „Smiersz”. Dokumenty wytworzone przez te organa dałyby wgląd w nastroje żołnierzy sowieckich pod Lenino. Być może w materiale źródłowym zachowały się opinie i relacje na temat boju 1. DP, które są wolne od propagandy i historiograficznych przekłamań. Dostęp do tych źródeł wzbogaciłby stan wiedzy na temat bitwy pod Lenino. Niestety obecnie polscy historycy nie mają możliwości przeprowadzenia kwerendy w zespołach fizycznie przechowywanych w zasobie ЦАМО. Na marginesie warto opisać przypadek dowódcy czołgu Matilda, st. por. Siergieja Orłowa, który służył w 1. batalionie czołgów 233. BPanc 5. KZmech. W połowie 1942 r. Orłow trafił do niemieckiej niewoli, gdzie został pozyskany do współpracy z Abwehrą. Niemiecki wywiad zaaranżował ucieczkę Orłowa i jego powrót do Armii Czerwonej. Jako agent Orłow powrócił do służby w 233. BPanc, równocześnie gromadząc informacje na rzecz nieprzyjaciela. 18 IX 1943 r. Orłow zbiegł na stronę niemiecką. Po ucieczce dowódcy załoga jego czołgu została natychmiast aresztowana przez „Smiersz”. Również inni oficerowie tej brygady znaleźli się pod baczną obserwacją organów kontrwywiadu. Zdarzenie to miało miejsce na trzy tygodnie przed bitwą pod Lenino i z pewnością wpłynęło, w nieokreślonym stopniu, na atmosferę panującą w jednostce. Przypadek Orłowa został opisany przez oficera rezerwy Andrieja Łozę, na podstawie rozmowy z kpt. Iwanem Reszniakiem, oficerem śledczym „Smierszu”. Według Łozy do 1945 r. Orłow przebywał w Niemczech. Po zakończeniu wojny powrócił na Ukrainę. W 1946 r. został zdemaskowany i aresztowany przez kontrwywiad, a następnie skazany na śmierć. Relację Łozy opublikował Artiom Drabkin, zob. A. Drabkin, *Ani kroku do tyłu. Wspomnienia żołnierzy walczących w batalionach karnych*, Gdańsk 2015, 59–64.

46 ЦАМО, ф. 3443, о. 1, д. 0051, Журнал боевых действий 5 мк, 19.10.1943 г.

podległych dowództwu korpusu⁴⁷ oraz w analizach i sprawozdaniach⁴⁸. Część z tej dokumentacji została wytworzona w kilka miesięcy po zakończeniu bitwy pod Lenino. Zdarzają się również powojenne referaty wytworzone na potrzeby wewnętrzne. W przypisach za każdym razem podawana jest data powstania dokumentu. Wyjątkiem są dzienniki działań bojowych, w przypadku których potwierdzona jest wyłącznie data zamknięcia dziennika (najczęściej jest to 1945 r.). W tej sytuacji autor pomija datę powstania dokumentu, jako że wpisy w dzienniku z reguły były prowadzone na bieżąco w trakcie walk (mogły zdarzać się kilkudniowe przesunięcia, dlatego podanie dokładnej daty dziennej jest problematyczne).

Kwerendzie podlegały również akta dywizji strzeleckich, które współdziałały z 5. KZmech w walkach o Trigubowo i Puniszcze⁴⁹. Wobec niedostatku literatury w badaniach szeroko wykorzystano dzienniki działań bojowych i meldunki dowództw 33. armii⁵⁰ i Frontu Zachodniego⁵¹, które posłużyły do przedstawienia ogólnego przebiegu operacji. Niejednokrotnie w celach porównawczych wymagane było sięgnięcie po akta związków taktycznych 21. i 49. armii⁵². Ponadto autor dokonał szerokiej kwerendy w zespołach jednostek 5. korpusu artylerii przełamania⁵³ oraz pułków i dywizji lotniczych 1. armii lotniczej⁵⁴.

Oprócz dokumentów operacyjnych wykorzystane zostały meldunki o stratach bezpowrotnych. Większość z nich znajduje się w zespole Głównego Zarządu Kadr Ludowego Komisarjatu Obrony ZSRS⁵⁵ i podporządkowanym mu Wydziale Ewidencji Strat Personalnych⁵⁶. Duża część z tych źródeł powstała zaraz po wycofaniu 5. KZmech z bitwy, ale są też imienne spisy poległych oficerów sporządzone już po zakończeniu wojny⁵⁷. W celu dokładnego ustalenia imiennych strat autor sięgał do jednych i drugich, mimo że niekiedy zdarzały się w nich rozbieżności co do czasu i miejsca śmierci.

47 ЦАМО, ф. 3297, о. 1, д. 9, Журнал боевых действий 256 отбр, 30 XII 1944 г.; ф. 3333, о. 1, д. 9, Журнал боевых действий 45 мбр, 13 III 1944 г.; ф. 3343, о. 1, д. 17, Журнал боевых действий 9 мбр, 30 VIII 1944 г.; ф. 4292, о. 0215846, д. 0007, Журнал боевых действий 350 гв. тсап, 15 IV 1945 г.; ф. 4306, о. 0257721с, д. 0001, Журнал боевых действий 1827 тсап РК, 28 XII 1944 г.; ф. 4454, о. 0440016с, д. 0004, Журнал боевых действий 1495 сап, 15 X 1943 г.

48 ЦАМО, ф. 3297, о. 1, д. 6, Отзвыы о боевых действия 256 отбр, 15 X 1943 г.; ф. 3443, о. 1, д. 0044, Отчет о боевых действиях 45 оатбтб 5 мк за период с 13 августа 1943 г. по 19 октября 1943 г., 19 X 1943 г.; Действия артиллерии 5 мк за период 25.05–20.10.1943 г., 20 X 1943 г.; Отчет о боевых действиях 9 мбр за период с 15.9 по 20.10.43 года, 30 X 1943 г.

49 Była to przede wszystkim 290. DS – ЦАМО, ф. 1588, о. 1, д. 28; 36, 43; 42. DS – ф. 1140, о. 1, д. 28, 37, a także 164. DS – ф. 1402, о. 1, д. 10.

50 ЦАМО, ф. 388, о. 8712, д. 295, 325, 344, 405, 407, 417, 429, 456.

51 ЦАМО, ф. 208, д. 80, 2307, 2408, 2426, 2545, 2582, 2584, 2588, 2589, 2713.

52 21. armia – ЦАМО, ф. 6695, о. 6695, д. 4; о. 6675, д. 24, 33, 71; 49. armia – ф. 404, о. 9711, д. 176.

53 ЦАМО, ф. 9606, о. 1, д. 9, 30, 32.

54 ЦАМО, ф. 290, о. 3284, д. 100, 296.

55 ЦАМО, ф. 33, о. 11458, д. 73, 160, 353; о. 11459, д. 388; о. 563784, д. 24; о. 686044, д. 1341, 2127; о. 690155, д. 2668; о. 690306, д. 301; о. 793756, д. 9.

56 ЦАМО, ф. 58, о. 18001, д. 352, 887, 961, 978, 979, 1019, 1032; о. А-83627, д. 1385.

57 Mowa m.in. o rozkazach Głównego Zarządu Kadr Armii Czerwonej o skreśleniu ze stanu osób, które pomimo śmierci w czasie wojny z różnych przyczyn wciąż znajdowały się w ewidencji instytucji centralnych. Dołączone do nich imienne spisy zawierają daty i miejsca śmierci. W dokumentach znajdują się także dane o zmarłych z ran, którzy nie zostali uwzględnieni na listach poległych tworzonych na potrzeby bieżących statystyk. Zob. ЦАМО, ф. 33, о. 563784, д. 24, Приказ ГУК КА об исключении из списков, 5 VII 1947 г. k. 200.

Ważnym uzupełnieniem źródeł wytworzonych przez Armię Czerwoną są dokumenty związków taktycznych Wehrmachtu. Bez zapoznania się z działaniami strony przeciwnej nie-możliwa byłaby m.in. ocena szans 5. KZmech na realizację zadania postawionego przez sztab 33. armii. Zespoły mieszczące akta dowództw 95. i 337. DP, XXXIX KPanc i 4. armii⁵⁸ znajdują się w zasobach Bundesarchiv Militärarchiv w Fryburgu Bryzgowijskim. Można w nich odnaleźć przede wszystkim dzienniki działań bojowych (niem. *Kriegstagebuch*) oraz dołączone do nich maszynopisy dokumentów sztabowych, szyfrogramy, mapy i oleaty. Szczególnie wartościowy jest materiał kartograficzny, który obejmuje wielkoformatowe mapy z naniesionymi kolorowymi symbolami taktycznymi. Większą część tego zasobu zbadał Robert Wróblewski, owocem czego jest wspomniany wcześniej artykuł, bez którego rekonstrukcja działań strony niemieckiej w bitwie pod Lenino wymagałaby znacznych nakładów pracy⁵⁹.

Niebagatelną wartość przy badaniu działań wojennych stanowią relacje naocznych świadków. Opisy poczynań sowieckich czołgistów pod Lenino można odnaleźć we wspomnieniach żołnierzy 1. DP wydanych drukiem⁶⁰ oraz w źródłach narracyjnych z zasobu CAW-WBH⁶¹. Cennych szczegółów dostarczają relacje pozostawione przez oficerów sztabu i oddziałów podległych 5. KZmech. Oprócz wspomnianej książki Mycikowa *Конец „Тайфуна”* ogólne informacje na temat warunków służby w korpusie można odnaleźć we wspomnieniach Dymitrija Łozy, jednak brakuje w nich świadectwa z okresu bitwy pod Lenino, gdyż autor od września do grudnia 1943 r. przebywał w szpitalu polowym⁶². Cennych szczegółów dostarczyły listy oficerów 5. KZmech opublikowane w polskiej prasie⁶³. Wykorzystano także wywiady z żołnierzami Armii Czerwonej nagrane przez Artiomą Drabkina w ramach projektu „Pamiętam”⁶⁴ oraz zbiór relacji weteranów 290. DS, która aktywnie współdziałała z korpusem do końca bitwy⁶⁵.

58 Odpowiednio: BArch-MA, RH26-95/36, 38, 40K, 46; BArch-MA, RH26-337/33, 37, 38K; BArch-MA, RH24-39/141, 236, 238; BArch-MA, RH20-4/502, 4. Armee, 508, 764, 770, 771, 773K.

59 Jak już wspomniano, autor artykułu wykorzystał mikrofilmy z National Archives and Records Administration wykonane z oryginałów przechowywanych obecnie w BArch-MA. R. Wróblewski, *Bitwa pod Lenino...*, część 1 i 2, passim.

60 E. Toczek, *Spełniłem żołnierski obowiązek...*, s. 95; Z. Berling, *Wspomnienia*, t. 2, *Przeciw 17 Republice*, Warszawa 1991, s. 404; E. Flis, *Naród niewybrany. Reportaż zesłańca i żołnierza*, Warszawa 1990, s. 54–55; H. Różański, *Śladami wspomnień i dokumentów (1943–1948)*, Warszawa 1988, s. 84; F. Bąk, *O lepsze jutro*, Warszawa 1985, s. 97.

61 CAW-WBH, IX.4.44.213, Relacja dowódcy sekcji motocyklowej plutonu zwiadu kompanii sztabowej 1. pcz Zygmunta Twardo, s. 4; IX.4.44.286, L. Dubicki, *Mój udział w bitwie pod Lenino*, passim; IX.4.44.450, E. Dobrowolski, *W piekle Trygubowej*, s. 9–10; IX.4.44.539, Relacja ppłk. Olechnowicza o bitwie pod Lenino, s. 7; IX.4.44.684, L. Gierusz, Fragment wspomnień z okresu służby wojskowej w 8. kompanii 3. batalionu 3. pp 1. DP im. T. Kościuszki (V–XII 1943 r.), s. 56, 74–76.

62 D. Loza, *Fighting for the Soviet Motherland: Recollections from the Eastern Front*, Lincoln 1998, passim; idem, *Commanding the Red Army's Sherman Tanks: The World War II Memories of Hero of the Soviet Union*, Lincoln 1996, passim; idem, *Презируя смерть*, Москва 1970, passim.

63 S. Milkowski, *Rozmowa z weteranami. Lenino we wspomnieniach radzieckich generałów*, Dziennik Łódzki, 1968, nr 243, s. 4; M.I. Mycikow, List do redakcji, *Żołnierz Polski*, 1966, nr 41, s. 8.

64 Nagrania i transkrypcje z przeprowadzonych wywiadów są umieszczone na stronie internetowej www.iremember.ru/memoirs, dostęp 20 XII 2021 r.; dwie relacje zostały zaczerpnięte z publikacji książkowych: A. Drabkin, *Ani kroku do tyłu...*, s. 59–64; idem, *Podwójny żołd – potrójna śmierć. Sowietcy przeciwpancerniacy w walkach z Panzerwaffe*, Gdańsk 2009, s. 211–245.

65 *Брянск–Тула–Берлин–Эльба. Боевой путь 290-й Могилёвской Краснознамённой*

Autor zdecydował się na zacytowanie obszernych fragmentów wybranych relacji, pomimo że informacje w nich zawarte można było przekazać w bardziej zwartej formie. Drastyczne opisy przypominają o tragedii, jaka rozegrała się między Połzuchami a Trigubowem. Publikowane dotychczas wyjątki poddawane były ostrej cenzurze, co za tym idzie, w utrwalanej w latach 1944–1989 heroicznej wizji bitwy pod Lenino zabrakło miejsca dla świadectw okrutnej masakry, jaka rozegrała się nad Miereją. Z tego powodu autor uznał za stosowne przypomnieć o tym, jak krwawy był chrzest 1. DP, a najlepiej wyrażają to słowa uczestników dramatu.

W pracy wykorzystano dokumenty opublikowane drukiem w postaci edycji źródeł oraz aneksów do monografii. Zamiar operacji strategicznej na kierunku białoruskim został przedstawiony na podstawie lektury wydanych drukiem dyrektyw Najwyższego Naczelnego Dowództwa Armii Czerwonej⁶⁶. Zadanie 5. KZmech w bitwie pod Lenino zostało odtworzone na podstawie rozkazu nr 12 dowódcy 33. armii, który został dołączony do pracy zbiorowej pod red. Stefana Zwolińskiego *Wojsko Polskie w ZSRR w 1943 roku wobec powstającego systemu władzy*⁶⁷. Podsumowanie przebiegu kampanii białoruskiej zostało zawarte w niezwykle interesującym raporcie komisji Państwowego Komitetu Obrony ZSRS, który ukazał się jako załącznik w czwartym tomie syntezy *Великая Отечественная война 1941–1945 годов в двенадцати томах*⁶⁸. Informacje o walce 1. DP i 5. KZmech pod Połzuchami i Trigubowem pojawiły się w dwóch meldunkach dowództwa 33. armii, opublikowanych w tomie dokumentów źródłowych: *Wyzwoleńcza misja sowieckich sił zbrojnych w Europie w drugiej wojnie światowej*⁶⁹. Autor pominął dokumenty z drugiego tomu edycji *Organizacja i działania bojowe Wojska Polskiego w latach 1943–1945 r.*⁷⁰, gdyż wszystkie udało się odnaleźć w zasobie CAW-WBH. Warto zaznaczyć, że porównanie opublikowanych źródeł z oryginałami ujawniło liczne ingerencje komunistycznej cenzury, która usuwała fragmenty stawiające w złym świetle własnych żołnierzy⁷¹.

W toku badań autor dokonał krytyki wewnętrznej i zewnętrznej źródeł, do których udało mu się dotrzeć. W przypadku dokumentów z zasobu ЦАМО, udostępnianych w postaci skanów, krytyka zewnętrzna była możliwa tylko w oparciu o obraz cyfrowy,

стрелковой дивизии (1941–1945), red. В.В. Базов, Москва 1996, passim; М.Г. Хомуло, *Полк, к бою!*, Москва 1980, passim.

66 *Великая Отечественная: Ставка Верховного Главнокомандования. Документы и материалы. 1943 год.*, seria „Русский архив”, t. 16 (5-3), red. В.А. Золотарев, Москва 1999, (dalej: *Русский архив. Ставка...*).

67 Rozkaz nr 12 dowódcy 33. armii, 8 X 1943 r., w: *Wojsko Polskie w ZSRR...*, red. S. Zwoliński, s. 88–90.

68 *Великая Отечественная война 1941–1945 годов в двенадцати томах*, t. 4, *Освобождение территории СССР. 1944 год*, red. С.К. Шойгу, В.П. Баранов, s. 775–787.

69 *Освободительная миссия советских вооруженных сил в Европе во второй мировой войне. Документальная миссия советских вооруженных сил в Европе во второй мировой войне. Документы и материалы*, red. П.А. Жилин, Москва 1985, док. 298, 299, s. 317–319.

70 *Organizacja i działania bojowe Wojska Polskiego w latach 1943–1945 r. Wybór materiałów źródłowych*, red. S. Szulczyński, t. 2, cz. I, Warszawa 1962, s. 26–78.

71 Tak na przykład z meldunku ppłk. Franciszka Derksa, dowódcy 1. pp, usunięto wzmianki o rozstrzelaniu niemieckich jeńców wziętych pod Lenino. Por. CAW-WBH, III-7-3, Opis działań wojennych 1. pp w dniach 9–13.10.43. r., 15 X 1943 r., k. 6–7; ibidem, s. 53–56.

który został wykonany w bardzo wysokiej rozdzielczości, rzędu 300 DPI (liczba pikseli na cal) i głębi 24 bitów, co dla odczytu treści i oceny stanu zachowania źródła jest wartością satysfakcjonującą. Ponad połowa dokumentów została napisana odręcznie, często w polowych warunkach i jest mało czytelna. Ocena autentyczności większości z nich nie sprawiła problemów, gdyż zostały one opatrzone pieczęciami i opisami kancelarii. Część dokumentów z zasobu CAW-WBH to odpisy i tłumaczenia z oryginałów, co nie zawsze było potwierdzane wymaganą pieczęcią. Ich rozpoznanie nie następuje trudności, gdyż wyraźnie odróżniają się od dużo bardziej sfatygowanych dokumentów z czasów wojny.

Ze względu na specyfikę źródeł powstałych w toku pracy sztabów jednostek wojskowych metodologia badań historycznych posłużyła przede wszystkim do przeprowadzenia analizy taktycznej w celu znalezienia odpowiedzi na postawione pytania badawcze. Kluczowa była tu metoda geograficzna, polegająca w tym wypadku na ustalaniu faktów i zależności poprzez naniesienie rozmieszczenia związków operacyjnych i taktycznych na mapę. Wnioskowanie było zgodne z zasadami określonymi w regulaminach wojskowych lub z rozkazami zawierającymi wytyczne walki i współdziałania. Przy praktycznym wykorzystaniu metody geograficznej autor opierał się na przedwojennych sowieckich mapach topograficznych, szkicach sytuacyjnych, a także na współczesnym obrazowaniu satelitarnym dostarczanym przez rosyjski system GLONASS. Wykorzystanie tego ostatniego było pomocne przy pomiarach odległości, co jest szczególnie ważne w zestawieniu z parametrami uzbrojenia⁷². Przy lokalizowaniu miejsc walk powietrznych wykorzystano wyszukiwarkę The Luftwaffe Map Reference System (Gradnetz or Gradnetzmeldeverfahren) umieszczoną na stronie www.submarine-at-war.ru. W oparciu o współrzędne sektorów zaczerpnięte z niemieckich meldunków aplikacja lokalizowała dokładne miejsce zestrzeleń wrogich maszyn. W ten sposób udało się wyznaczyć obszar, w którym niemieckie lotnictwo myśliwskie przechwytywało samoloty sowieckie.

Ze względu na ograniczenia wynikające z pandemii wirusa SARS-CoV-2, a także napiętą sytuację w stosunkach polsko-białoruskich, niemożliwe było zorganizowanie podróży historyczno-wojskowej do miejsca bitwy, która byłaby szczególnie przydatna jako uzupełnienie metody geograficznej. Lukę udało się uzupełnić za pomocą historycznych fotografii terenu bitwy z zasobu CAW-WBH jak i współczesnych zdjęć pozyskanych dzięki uprzejmości użytkowników sieci społecznościowych.

W pracy ze źródłami stosowano najczęściej metodę indukcyjną, która posłużyła m.in. do odtworzenia potencjału bojowego 5. KZmech i wyjaśnienia przyczyn jego niepowodzenia. Rzadziej stosowano metodę dedukcyjną, pomocną chociażby przy opisie wpływu warunków atmosferycznych na problem płynności dostaw zaopatrzenia. Badany materiał źródłowy był na tyle obszerny, że w zasadzie w każdym przypadku istniała możliwość zastosowania obu metod jednocześnie, gdyż informacje nieobecne w jednym źródle przez analogię udawało się potwierdzić na podstawie innego. Przy badaniu źródeł narracyjnych uwzględniono metodologię historii mówionej (ang. *oral history*), która

⁷² System GLONASS umożliwia przybliżenie porównywalne do mapy w skali 1:500, a jego teoretyczna dokładność w wersji cywilnej to 3 m. Dostęp do danych pochodzących z systemu został uzyskany za pośrednictwem strony internetowej www.yandex.eu, dostęp: 21 IX 2021 r.

została scharakteryzowana przez Kaję Kazimierską i Jarosława Pałkę w pracy *Żołnierze ludowego Wojska Polskiego. Historie mówione*⁷³. Informacje pozyskane z relacji i wspomnień za każdym razem były weryfikowane z dokumentacją operacyjną sztabów. Pomocna była również metoda *argumentum ex silentio*, która pozwoliła wysnuć wnioski na temat okoliczności współdziałania oddziałów piechoty z jednostkami pancernymi. Wspomnienia oficerów sztabów, a także dokumentacja w postaci planów, rozkazów, meldunków i sprawozdań, została zbadana metodą sztabową, którą Benon Miśkiewicz określił jako śledzenie czynności wykonywanych przez oficerów organów dowodzenia⁷⁴. Wyniki badań tą metodą nie zawsze dostarczały jednoznacznych odpowiedzi. Dotyczy to zwłaszcza problemu zabezpieczenia sapersko-inżynieryjnego. Na przeszkodzie stały luki w materiale źródłowym, będące wynikiem specyfiki pracy dowództw niższych szczebli, które nie zawsze gromadziły odpowiednią dokumentację. Nie bez znaczenia były również ograniczenia autocenzuralne autorów wspomnień oraz ich skrajnie subiektywny osąd.

Przy odtwarzaniu liczebności stanu osobowego, strat, uzbrojenia oraz zaopatrzenia autor wykorzystał metody statystyczne. Pozwoliło to na lepsze zobrazowanie danych liczbowych i umożliwiło sformułowanie wniosków rzutujących na interpretację faktów uzyskanych za pomocą innych metod. W celu pogłębionej interpretacji danych statystycznych posłużono się także metodą porównawczą. Autor odniósł m.in. liczbę dział polowych 33. armii do danych o nasyceniu artylerią w operacjach z 1945 r., co dało wyobrażenie o skali koncentracji jednostek artyleryjskich pod Lenino.

Odpowiedzi na postawione pytania badawcze autor postanowił udzielić w postaci studium nad zastosowaniem broni pancernej na wzór przedwojennych studiów taktycznych Biura Historycznego i Sztabu Generalnego Wojska Polskiego⁷⁵. Forma ta cechuje

73 Przy analizie treści relacji i wspomnień wykorzystano elementy metody biograficznej. W tym wypadku cennym materiałem porównawczym okazały się dokumenty personalne z kolekcji teczek akt personalnych CAW-WBH. K. Kazimierska, J. Pałka, *Żołnierze ludowego Wojska Polskiego. Historie mówione*, Łódź 2018, s. 37–51.

74 Cyt. za J. Tym, *Metodologiczne aspekty badań historyczno-wojskowych w obszarze sztuki wojennej*, w: *Metodologia i metodyka badań historyczno-wojskowych*, red. K. Kościelniak, Z. Pilarczyk, Poznań 2012, s. 92

75 Marian Kukieli, pisząc o dorobku naukowym Waclawa Tokarza, scharakteryzował studium historyczno-wojskowe w sposób następujący: *Praca historyczna tego typu to jakby manewry czy gra wojenna: podaje się położenie ogólne, siły obu stron, wprowadza je w sytuację wyjściową, przytacza dane, jakie każda z nich posiada o przeciwniku, a dalej każe się pracować dowódcom i ich pomocnikom, szukać rozwiązań, zdobywać się na decyzję, realizować ją przez dyspozycje i rozkazy, zmagać się z przeciwdziałaniem strony drugiej, ze wszystkim, co nieprzewidziane, stawać wobec kolejnych, nowych sytuacji i zdobywać się na dalsze rozwiązania, dalsze akty woli i doprowadzać do dalszych działań, składających się w sumie na całość studiowanej kampanii, operacji, bitwy czy lokalnego boju. Tak wyglądają obce „działa Sztabów Generalnych” o różnych wojnach czy wojennych działaniach. Nie idzie tam o polityczną genezę wojny, o jej zjawiska socjologiczne, gospodarcze etc., nawet o głębsze studium instytucji wojskowych. Do tego wszystkiego są prace specjalne. Nie idzie też o narrację pobudzającą wyobraźnię i podnoszącą na duchu. Do tego są również inne książki, inaczej traktowane, pisane »ku pokrzepieniu serc«. Idzie natomiast, powtarzamy, o kształcenie dowódców, przy czym fikcyjną rzeczywistość manewrów albo gier wojennych zastąpić ma w tym wypadku rzeczywistość rzeczy minionych, rzeczywistość historyczna. Nie potrzeba tu dodawać, jak ogromnej wagi rzeczą jest tu obiektywizm*

się pogłębioną analizą taktyczną w stosunku do klasycznych prac historycznych opisujących bitwy. Decyzja ta wynika z konieczności przedstawienia boju licznych jednostek 5. KZmech, jak również działań dobrze zorganizowanej niemieckiej obrony przeciwpancernej. Bez dokładnego przestudiowania ruchów nieprzyjacielskich oddziałów dział szturmowych i niszczycieli czołgów obraz walki 5. KZmech byłby niepełny. Należy podkreślić, że bitwa pod Lenino toczyła się na niewielkim obszarze o szerokości 2 km i głębokości od 2 do 4 km. Momentami walka przybierała bardzo gwałtowny charakter, a sytuacja zmieniała się z godziny na godzinę. Z tego powodu autor zdecydował się na bardzo szczegółowy opis działań poszczególnych pododdziałów tak charakterystyczny dla przedwojennych studiów historyczno-wojskowych.

Przyjęta cezura czasowa – 12–18 października 1943 r. – odpowiada przebiegowi bitwy od rozpoczęcia natarcia 33. armii do momentu przejścia jej wojsk do obrony. W kilku przypadkach niezbędne było wyjście poza te ramy. O Lenino napisano już sporo, ale tło operacyjne bitwy wciąż nie jest dostatecznie przedstawione. Aby wypełnić tę lukę autor zarysował założenia kampanii letnio-jesiennej i przebieg walk na Smoleńszczyźnie w okresie od sierpnia do września 1943 r. Niepowodzenie 33. armii pod Lenino wpisywało się w ciąg nieudanych operacji wojsk sowieckich na kierunku białoruskim, które trwały do wiosny 1944 r., o czym również wspomina się w tekście.

Autor znacznie wyszedł poza przyjęte ramy czasowe przy opisie formowania 5. KZmech i jego dalszych kolei w trakcie wojny. Jak wspomniano, dzieje korpusu nie doczekały się opracowania monograficznego, nie dziwi zatem, że w Polsce jest to jednostka zupełnie nieznana. Należy podkreślić, że walczący pod Lenino 5. KZmech został sformowany dopiero zimą 1942 r. Z tego powodu w pracy znalazł się skrótowy opis losów dwóch innych korpusów zmechanizowanych, noszących ten sam numer, ale utworzonych w 1934 i 1940 r. Rzecz jasna były to zupełnie różne jednostki i prócz wspólnego numeru nic je ze sobą nie wiązało. Dla odmiany we wrześniu 1944 r. 5. KZmech został wyróżniony mianem jednostki gwardyjskiej a jego nazwę zmieniono na 9. KZmech gw. W tym drugim wypadku ciągłość tradycji została zachowana. Autor zdecydował się na ten krok, aby wyraźnie odróżnić 5. KZmech zniszczony pod Smoleńskiem w 1941 r. od korpusu o tym samym numerze, który wraz z polskimi żołnierzami bił się pod Lenino. Polska literatura poświęcona operacji „Barbarossa” jest stosunkowo bogata i pojawiają się w niej liczne wzmianki na temat 5. KZmech⁷⁶, zatem autor nie chciał dopuścić do tego, że związki te zostaną ze sobą pomyłone.

najskrupulatniejszy, trzeźwy realizm, stłumienie wszelkiego sentymentu, wyrzekanie się wszelkiej propagandy i wszelkiej idee préconçue, wyrzeczenia się niemal osobowości własnej historyka i narodowej przynależności. M. Kukiel, *Wacław Tokarz jako historyk wojskowy*, „Przegląd Współczesny” 1938, nr 193, s. 88–89.

⁷⁶ R. Forczyk, *Wojna pancerna na froncie wschodnim 1941–1942*. *Schwerpunkt*, Czerwonak 2019, s. 229–231; W. Bieszanow, *Pancerny pogrom 1941 roku*, Warszawa 2015, s. 216, 219; P. Korzeniowski, *Wojska pancerne i ich rola w pierwszym okresie II wojny światowej*, Warszawa 2009, s. 139–149; M. Sołomin, *22 czerwca 1941 r., czyli jak zaczęła się wielka wojna ojczyźniana*, Poznań 2007, s. 529–530; I. Drogowoz, *Czerwona nawałnica*, vol. II, *Wojna*, Warszawa 2001, s. 32, 47; A. Jeremienko, *Wspomnienia z działań Frontów Zachodniego i Briańskiego oraz 4 Armii Uderzeniowej w pierwszym okresie wielkiej wojny narodowej ZSRR (czerwiec 1941–luty 1942)*, Warszawa 1961, s. 30–32.

Ramy geograficzne pracy wyznacza przede wszystkim pole bitwy pod Lenino, szerzej opisane na s. 47. W celu zarysowania sytuacji operacyjnej z przełomu września i października 1943 r. autor streścił walki stoczone pomiędzy Smoleńskiem a Orszą, których punkt ciężkości wyznaczała autostrada i magistrała kolejowa relacji Moskwa–Mińsk–Warszawa. Dodatkowego wyjaśnienia wymagało pojęcie tzw. bramy smoleńskiej, która stanowiła cel strategiczny dla obu walczących stron.

Praca ma układ chronologiczno-problemowy i składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, trzech załączników, aneksu źródłowego oraz zakończenia.

Rozdział pierwszy tworzą cztery podrozdziały. Dokonano w nich prezentacji sytuacji wojskowej na froncie wschodnim w drugiej połowie 1943 r. oraz omówiono cele kampanii letnio-jesiennej Armii Czerwonej. Scharakteryzowano teren pola bitwy oraz warunki atmosferyczne panujące jesienią na Smoleńszczyźnie. Streszczono ogólne założenia operacji zaczepnej na kierunku Orszy oraz omówiono siły i środki 33. armii ze szczególnym naciskiem na problemy zaopatrzenia.

Rozdział drugi składa się z czterech podrozdziałów i został poświęcony 5. KZmech oraz 1. DP. W pierwszym podrozdziale zamieszczono genezę sowieckich korpusów zmechanizowanych oraz zwięzły rys dziejów 5. KZmech do października 1943 r. W dalszej części podrozdziału scharakteryzowano strukturę organizacyjną, liczebność, uzbrojenie i zaopatrzenie korpusu. Drugi podrozdział został poświęcony 1. DP, przy czym informacje na temat okoliczności powstania dywizji oraz kwestie polityczne zostały ograniczone do minimum. Więcej miejsca poświęcono na omówienie zadania dywizji pod Lenino, kładąc szczególny nacisk na kwestię współpracy z 5. KZmech. Trzeci podrozdział to analiza zadania 5. KZmech oraz decyzji jego dowódcy. W ostatnim podrozdziale zobrazowano stan wiedzy sowieckich sztabów na temat rozmieszczenia sił nieprzyjaciela i jego obrony przeciwpancernej.

Rozdział trzeci to pięć podrozdziałów, które zostały poświęcone wojskom Wehrmachtu. Na kolejnych stronach scharakteryzowany został system fortyfikacji polowych pod Lenino (pozycja „Pantera”), siła i rozmieszczenie jednostek niemieckich, organizacja obrony przeciwpancernej oraz wsparcie lotnicze. Na koniec dokonano analizy stanu wiedzy niemieckiego dowództwa na temat przygotowań strony sowieckiej. Zamieszczono tu także informację o polskich dezertersach, którzy zdradzili Niemcom termin rozpoczęcia natarcia.

W rozdziale czwartym ujęto chronologicznie przebieg bitwy pod Lenino. Rozdział jest podzielony na osiem podrozdziałów, z których każdy traktuje o kolejnym dniu zmagania toczonych w okresie od 12 do 18 października. Siedem podrozdziałów zaczyna się od ogólnego opisu sytuacji w pasie natarcia 33. armii, a kończy na podsumowaniu strat za dany dzień. Wyjątek stanowi ostatni podrozdział, który został poświęcony wybranym oddziałom wsparcia 5. KZmech oraz zagadnieniu sił i skuteczności obrony przeciwlotniczej.

W rozdziale piątym w siedmiu podrozdziałach przedstawiono straty 5. KZmech i przyczyny niepowodzenia w bitwie. Omówiono przy tym problematykę obliczania strat osobowych i materialnych na podstawie archiwaliów wytworzonych przez organa dowódcze Armii Czerwonej. Zaprezentowano także dane strony niemieckiej, które ilustrują skuteczność poszczególnych rodzajów broni w walce z sowieckimi czołgami. Poruszona została kwestia organizacji dowodzenia i współdziałania z 1. DP. Osobno omówiono za-

gadnienie zabezpieczenia sapersko-inżynierskiego. Przedostatni podrozdział jest podsumowaniem nieudanych operacji zaczepnych Armii Czerwonej na kierunku białoruskim oraz ich konsekwencji, co stanowi swoisty epilog bitwy pod Lenino. Rozdział zakończony jest krótkim streszczeniem dziejów 5. KZmech do momentu rozformowania.

Do zasadniczej części rozprawy dołączono trzy załączniki, które ułatwiają „poruszanie” się po pracy. W załączniku pierwszym podano ordre de bataille 5. KZmech wraz z jednostkami podporządkowanymi, polskiej 1. DP oraz sowieckiej 290. DS, z którą korpus współdziałał po wycofaniu Polaków. Ponadto podano strukturę 337. DP wraz z oddziałami wsparcia. Drugi załącznik to obsada personalna 5. KZmech z nazwiskami dowódców jednostek i ich szefów sztabu. Ze względu na brak niektórych dokumentów nie wszystkie nazwiska udało się ustalić.

Załącznik trzeci znacznie różni się pod względem objętości od dwóch pozostałych i składa się z dwóch części, co wymaga szerszego wyjaśnienia. Obejmuje on opisy konstrukcji, dane techniczne oraz uwagi o taktyce 8 typów broni strony niemieckiej i 13 użytkowanych przez Sowieców. Wprawdzie podstawowe parametry artylerii i wozów bojowych zostały zamieszczone w rozdziale drugim i trzecim, ale są to dane bardzo ogólne, ograniczone do niezbędnego minimum, bez którego zrozumienie taktyki walczących stron byłoby niemożliwe. Z tego powodu autor uznał za zasadne przeniesienie szeregu informacji ważnych, acz nie niezbędnych, do tekstu załącznika trzeciego. W decyzji tej pewną rolę odegrał mit z okresu PRL. Po dziś dzień sowiecka broń pancerna jest kojarzona przede wszystkim z czołgiem średnim T-34, których przeciwnikami były niemieckie „Ferdynandy” i „Tygrysy”⁷⁷. Na słynnym obrazie Michała Byliny polskim piechurów pod Lenino towarzyszy właśnie T-34⁷⁸. Tymczasem pod Lenino Armia Czerwona użytkowała czołgi brytyjskie typu Mk III Valentine, które w 5. KZmech były nie mniej liczne niż legendarna „trzydziestka czwórka”. Oprócz stosunkowo dobrze znanych wozów bojowych obie walczące strony użytkowały sprzęt nietypowy lub bardzo rzadki. Za przykład może posłużyć sowiecki czołg lekki T-30, na temat którego trudno znaleźć jakiegokolwiek informacje w polskiej literaturze, czy też armata przeciwpancerna 7,5 cm Panzerabwehrkanone 97/98 L/36, będąca połączeniem francuskiego działu polowego Schneider mlé 1897 z ławetą niemieckiej armaty 50 mm Pak 38. Obok typowych informacji encyklopedycznych załącznik nr 3 zawiera analizę parametrów balistycznych dział i stosowanej do nich amunicji. Cechą wyróżniającą zamieszczone opisy broni są liczne odniesienia do przykładów bojowego zastosowania pod Lenino, które zostały ujęte w szerszym kontekście wiedzy na temat taktyki. Jest to tym bardziej ważne, że dotychczasowa historiografia nie identyfikowała Lenino jako starcia z udziałem licznych jednostek pancernych. Tam, gdzie pozwalał na to materiał źródłowy, zostały dodane szczegóły na temat modyfikacji, malowania, oznakowania oraz zaopatrzenia w amunicję dział i czołgów z konkretnych jednostek. Dla dwóch sowieckich pułków artylerii samobieżnej udało się nawet ustalić bliższe dane o przebiegu remontów po zakończeniu bitwy. Nie dla wszystkich jednostek

⁷⁷ Zob. R. Michulec, *T-34. Mityczna broń*, t. 1, Gdynia 2005, s. 1–3; zob. także rec.: A. Smoliński, *W sprawie oceny książki o czołgu T-34*, *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, 2005, nr 4, s. 213–221.

⁷⁸ Obraz olejny na płótnie M. Bylina, „Lenino” (1953 r.) ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

było to możliwe. Ze względu na straty część sztabów pracowała nieprawidłowo, co powodowało luki w dokumentacji.

Tak powstały załącznik nr 3 stanowi wartość samą w sobie i poszerza stan wiedzy na temat uzbrojenia stosowanego w drugiej połowie 1943 r. W zamyśle autora wzbogaca on pracę, ale bez zbędnego zwiększenia objętości tekstu zasadniczego, który można z powodzeniem czytać bez zagłębiania się w wojskowe technikalnia⁷⁹.

Do rozprawy dołączono również aneks źródłowy, składający się z ośmiu dokumentów. Zamieszczono w nim kluczowe rozkazy operacyjne sztabu 33. armii, 1. DP oraz 5. KZmech, które określały ramy działania związków im podległych. Dodano także zestawienia statystyczne niemieckiego XXXIX KPanc i 4. armii na temat liczebności broni

79 Przy opisie parametrów taktycznych niemieckich i sowieckich typów uzbrojenia porzeczano na podaniu informacji podstawowych takich jak kaliber armaty, grubość pancerza przedniego oraz kształt sylwetki. Wykorzystano przy tym następujące monografie (w porządku alfabetycznym): M. Baryatinsky, *Czołg średni T-34 (1939–1943)*, Warszawa 2010; idem, *T-34*, vol. I, Warszawa 2006, passim; Z. Borawski, *Marder III*, Warszawa 2003; idem, J. Ledwoch, *Sturmgeschütz III*, Warszawa 1993; A. Drabkin, *Przeciw panterom i tygrysom. Wspomnienia czołgistów walczących w T-34*, Gdańsk 2011; W. Fleischer, *3,7 cm-Panzerjägerkanone*, Wölfersheim-Berstadt 1997; idem, *Die 5-cm Panzerjägerkanone 38*, Wölfersheim-Berstadt 1998; idem, *Die Panzerjägerkanone 40*, Wölfersheim-Berstadt 1999; T.J. Gander, *German Anti-tank Guns 1939–1945*, London 1973; W.J. Gawrych, *M3 Lee, Grant*, Warszawa 2000; M. Green, *Amerykańska broń pancerna II wojny światowej*, Warszawa 2020; R. Johnson, K. Rieger, U. Feist, *Uzbrojenie Wehrmacht*, Czerwonak 2019; S. Kirsanow, *T-34*, vol. III, Warszawa 2007; idem, *T-34*, vol. IV, Warszawa 2007; M. Kołomyjec, *KW*, vol. I, 1939–1941, Warszawa 2002; idem, *KW*, vol. II, Warszawa 2002; idem, *KW*, vol. III, Warszawa 2009; idem, *Panzerabwehr Artillerie*, Warszawa 2013; idem, *T-37, T-38, T-40*, Warszawa 2004; idem, *T-70*, Warszawa 2007; idem, I. Moszczanski, *Lend Lease*, vol. II, Warszawa 2001; D. Koreś, *Tygrysy, Sturmgeschütze, Jagdpanthery. Niemieckie samodzielne pancerne formacje wsparcia 1939–1945. Organizacja i liczebność*, Racibórz 2009; V. Kozitsyn, *Panzerwrecks. Sturmgeschütz III & Sturmhaubitze 42*, Old Heathfield 2019; J. Ledwoch, *3,7 cm Pak, 4,2 cm/2,8 cm Pak 41*, Warszawa 2019; idem, *5 cm Pak 38 L/60*, Warszawa 2021; idem, *8,8 cm Pak 43/1 auf Fgst Gschw III/IV Sf Sd Kfz 164 „Nashorn” („Hornisse”)*, Warszawa 2010; idem, *Czołg średni T-34/76*, Warszawa 1997; idem, *Marder II/III*, Warszawa 2019; idem, *Sturmgeschütz*, Warszawa 2021; idem, *Sturmgeschütz 40 Sd Kfz 141/1 Ausf. G. Sturmhaubitze 42 Sd Kfz 142/2 Ausf. G*, Warszawa 2017; idem, *SU-152*, Warszawa 2021; idem, *Valentine*, vol. I, Warszawa 2009; idem, W. Panow, *Czołgi ciężkie KW*, Warszawa 1997; A. Majewski, *StuG w akcji*, Gdynia 2000; J. Magnuski, *Armata dywizyjna ZiS-3*, Warszawa 1977; idem, *Działo pancerne SU-85*, Warszawa 1971; idem, *Wozy bojowe LWP 1943–1983*, Warszawa 1985; R. Michulec, *T-34...*, t. 1, Gdynia 2005; idem, M. Zientarzewski, *T-34. Mityczna broń*, t. 2, Gdynia 2003; I. Moszczanski, *SU-85/100/122*, Warszawa 2012; B. O. Newsome, *Valentine Infantry Tank 1938–1945*, Oxford 2016; W. Panow, J. Solarz, *Czołgi sowieckie 1943–1945*, Warszawa 1996; P. Roberts, *Valentine Infantry Tank*, Darlington 1996; W.J. Spielberger, *Sturmgeschütz & Its Variants*, Atglen 1995; L. Szostek, *Artyleria polowa Wojska Polskiego 1943–2018*, Warszawa 2018; S.J. Zaloga, *The French 75. The French 75 mm M1897 field gun that revolutionized modern artillery*, Oxford 2020; A. Zasieczny, *Broń Wojska Polskiego 1939–1945*, Warszawa 2014; M. Барятинский, *Танки ленд-лиза в бою*, Москва 2009; M. Коломиец, *T-34. Первая полная энциклопедия*, Москва 2009; idem, *Танки–„смертники” Великой Отечественной*, Москва 2010; Д. Лоза, *Танкист на „иномарке”. Победили Германию, разбили Японию*, Москва 2005; Е. И. Прочко, *Легкие танки Т-40 и Т-60*, Москва 1997. W trzech przypadkach wymagane było skonfrontowanie danych technicznych z następującymi instrukcjami: 45-мм противотанковая пушка обр. 1937 г. Руководство службы. Часть 1. Оруде, передок и зарядный ящик, Москва 1940; 57-мм противотанковая пушка обр. 1943 г. (ЗИС-2). Руководство службы, Москва 1953; 76 мм пушка обр. 1942. Руководство службы, Москва 1971.

pancernej oraz strat zadanych nieprzyjacielowi. Dane te dotyczą obszaru szerszego niż tylko rejon Lenino, co stanowi doskonały materiał porównawczy i uwidacznia nasycenie pola bitwy bronią pancerną.

W toku badań nad przebiegiem operacji pod Lenino okazało się, że wiele zagadnień wymaga szerszego omówienia. Dotyczy to takich kwestii jak zmagania w powietrzu, dowodzenie, zastosowanie artylerii przełamania, zaopatrzenie w amunicję i materiały pędne, itp. W przypadku tych i innych zagadnień literatura przedmiotu jest nadzwyczaj uboga i nierzadko naznaczona propagandą, zatem odniesienia bibliograficzne kierowałyby Czytelnika na manowce. Z tego powodu autor podjął decyzję o rozwinięciu wątków, które wprawdzie wykraczają poza temat pracy, ale są niezbędne dla zrozumienia warunkowań operacyjnych. W wielu przypadkach, jak chociażby wspomniane walki w powietrzu, problem badawczy został jedynie zasygnalizowany, gdyż szersze rozwinięcie zagadnienia wymagałoby kompleksowego opracowania opartego na źródłach z archiwów niemieckich i rosyjskich.

Do niezbędnego minimum ograniczono informacje na temat boju 1. DP im. Tadeusza Kościuszki, gdyż ich omówienie można odnaleźć w innych publikacjach⁸⁰. Szersze objaśnienie działań tej dywizji pojawia się tylko w kontekście walki 5. KZmech. Ta sama uwaga dotyczy innych związków taktycznych współdziałających z korpusem. Wysiłki 42. DS, 164. DS i 290. DS zostały przedstawiane tylko w wypadku, gdy współuczestniczyły w nich jednostki korpusu.

Podczas kwerendy materiałów źródłowych autor dążył do podania jak najdokładniejszych liczb na temat stanu osobowego, broni, środków transportu. Nie zawsze było to możliwe. Niekiedy brakowało danych na temat kadry oficerskiej, toteż autor przedstawiał na podaniu ogólnego stanu osobowego w danym oddziale. W przypadku kilku jednostek podano stan etatowy, gdyż zabrakło jakichkolwiek meldunków o aktualnym stanie bojowym. Te same uwagi dotyczą uzbrojenia i oraz środków transportu. W rozdziale drugim autor wymienił rozliczne typy pojazdów mechanicznych poszczególnych jednostek 5. KZmech. W polskiej historiografii wojskowej, zwłaszcza tej sprzed 1989 r., zazwyczaj podaje się liczebność artylerii, broni pancernej i samochodów Armii Czerwonej bez podziału na konkretne typy⁸¹. W kontekście walk toczonych na ziemiach polskich w latach 1944–1945 jest to po części uzasadnione, ale w połowie 1943 r. wyglądało to zgoła inaczej. W niektórych jednostkach pancernych 33. armii użytkowano bowiem po kilka typów czołgów lekkich, średnich i ciężkich. Obok wozów zupełnie nowych zdarzały się pojazdy zbudowane przed 1941 r. Niejednokrotnie jednostki obok czołgów sowieckich miały wozy produkcji amerykańskiej, brytyjskiej i kanadyjskiej dostarczane do ZSRS w ramach umowy Lend-Lease. Mnogość typów uzbrojenia komplikowała logistykę i niekorzystnie przekładała się na taktykę działań bojowych. W jeszcze większym stopniu problem ten dotyczył pododdziałów samochodowych, które użytkowały po kilkanaście różnych typów maszyn. Z powyższych powodów autor za każdym razem precyzyjnie

⁸⁰ Zob. Ł.M. Nadolski, *1. Dywizja Piechoty...*, s. 163–200.

⁸¹ K. Sobczak, *Kierunek Bałtyk. Wyzwolenie polskich ziem północnych 1944–1945*, Warszawa 1978, s. 88–92.

wskazuje dany model sprzętu, ponieważ podanie samych wartości sumarycznych utrudniłoby rzetelną ocenę wartości bojowej korpusu.

W polskiej historiografii wojskowej określenie „bitwa pod Lenino” przyjęło się stosować względem boju 1. DP w dniach 12–13 października 1943 r. Nie jest to poprawne, gdyż pomija się w ten sposób walkę pozostałych związków taktycznych 33. armii przez kolejne pięć dni. Ponadto działaniom 33. armii towarzyszyło silne uderzenie jej prawego sąsiada – 21. armii oraz natarcie pomocnicze skrzydłowych jednostek 10. armii gw. i 49. armii. Dla strony niemieckiej całość działań obronnych stanowiła tę samą bitwę, która toczyła się w pasie od lewego skrzydła do centrum XXXIX KPanc, przy czym środek ciężkości sowieckiego natarcia był bezsprzecznie lokalizowany w rejonie Lenino. Dlatego z perspektywy niemieckiej bardziej adekwatna byłaby nazwa „bitwa obronna pod Lenino–Bajewo”⁸². Na potrzeby wewnętrzne sowieckie dowództwo zastosowało nazwę „operacja na rzece Miereja”, którą odnosiło do walk 21. i 33. armii oraz ich sąsiadów⁸³. Z kolei David Glantz nazwał sowieckie uderzenie nad Miereją mianem „drugiej ofensywy orszańskiej”⁸⁴ i to określenie jest najwłaściwsze w odniesieniu do działań zaczepnych wszystkich czterech związków operacyjnych Frontu Zachodniego. Autor zdecydował się pozostać przy nazwie „bitwa pod Lenino”, definiowanej jako natarcie samej 33. armii, które stanowiło część drugiej operacji orszańskiej. Jest to tym bardziej zasadne, że praca traktuje o 5. KZmech, który działał wzdłuż osi Lenino–Trigubowo⁸⁵. Należy również podkreślić, że Lenino zakorzeniło się głęboko w świadomości historyków jako bitwa samej 33. armii (wraz z podporządkowaną 1. DP). Próba rozszerzenia jej definicji o walki toczone w pasie 10. armii gw., 21. i 49. armii tylko na podstawie aspektów operacyjnych prawdopodobnie spotkałaby się z niezrozumieniem.

Z uwagi na to, że książka ukazuje bitwę pod Lenino przede wszystkim z perspektywy sowieckiej, dla poszczególnych typów niemieckiej broni i amunicji w zasadniczej części pracy stosuje się skrócone nazwy pisane czcionką prostą, tj. PzKpfw zamiast Panzerkampfwagen. Zrezygnowano także z rozwijania skrótów Flak, Pak i Ausf. (odpowiednio: Fliegerabwehrkanone – działo przeciwlotnicze, Panzerabwehrkanone – działo przeciwpancerne, Ausführung – wersja, wykonanie). Ta sama uwaga dotyczy niemieckich nazw, jak np. Marder, Panther, Tiger, które ponadto podano w oryginalnym brzmieniu. Wyjątek od tej zasady stanowią spolszczone nazwy, pojawiające się w cytowanych fragmentach relacji. Kaliber broni strzeleckiej i artylerii został podany w milimetrach zamiast w centymetrach, jak czyniła to strona niemiecka. Odejście od tych reguł stanowią pełne nazwy niemieckich jednostek lotniczych użyte w załączniku nr 2. W tekście zasadniczym pracy autor posługuje się niemieckimi nazwami struktur organizacyjnych Luftwaffe, tak

82 W niemieckich dokumentach wspomina się o *walkach w rejonie Lenino–Bajewo z 12–17 X 1943 r.* (niem. *Kämpfen in Raum Lenino–Bajewo z 12.–17.10.1943*). BArch-MA, RH24-39/238, XXXIX. PzK, Abt. Ic, k. 141.

83 ЦАМО, ф. 375, о. 6675, д. 33, Операция 21 А на р. Мерея, 20 X 1943 г., к. 1ю.

84 D.M. Glantz, M.E. Glantz, *Battle for Belorussia...*, s. 71.

85 Potyczki pancerne w pasie natarcia 21. armii miały charakter incydentalny, gdyż po stronie sowieckiej uczestniczyły w działaniach siły nie większe od pułku. Podporządkowany dowództwu tej armii 2. KPanc gw. nie został włączony do bitwy ze względu na zbyt płytki wyłom i bagnisty teren.

jak zwykle się to czynić w literaturze przedmiotu. Próba prostego zastąpienia terminów Jagdgeschwader, Gruppe i Staffel polskimi odpowiednikami mogłaby wprowadzić Czytelnika w błąd i utrudnić mu identyfikację jednostek. Podobnymi przesłankami autor kierował się, pozostawiając pełne nazwy niemieckich broni na początku każdego z opisów technicznych z załącznika nr 3.

Teksty źródłowe z języka niemieckiego i rosyjskiego zostały przetłumaczone przez autora na polski przy zachowaniu jak największej wierności względem oryginałów. Zachowano przy tym styl pisowni dokumentów wraz z charakterystyczną składnią zdań. Ujednolicono i poprawiono jedynie nazwy miejscowości, pozostawiając odpowiednie adnotacje w przypisach. Odstąpiono od rozwijania skrótów nazw stopni wojskowych i skrótów ogólnie znanych.

Ponadto autor dokonał transliteracji nazw miast i miejscowości z alfabetu rosyjskiego według zasad przyjętych przez Polskie Wydawnictwo Naukowe. W przypadku wsi Trigubowo (obecnie Kościuszkowo) można spotkać się z kilkoma innymi wariantami zapisu jej nazwy: Tryhubowa, Trigubowa, Trygubowa, Trygubowo. Posiłkując się słownikiem nazw miejscowości obwodów Białorusi⁸⁶, autor przyjął, że najwłaściwszą formą zapisu nazwy jest Trigubowo. Końcówki nazw niektórych wsi zostały spolszczone. Tak na przykład pisownia Ползухи po transliteracji brzmi Połzuchy, w przypadku osady Межевичи jej nazwa została zapisana jako Mieżewicze. Ta sama uwaga dotyczy pisowni rosyjskich końcówek w imionach i nazwiskach.

Zgodnie z zasadami przyjętymi w naukach wojskowych rozmieszczenie jednostek wzdłuż linii frontu podaje się od prawego skrzydła (dla jednostek sowieckich z północy na południe i odwrotnie w przypadku Niemców). Porządek ten został zachowany przy opisie wszystkich działań wojennych zarówno w skali operacyjnej, jak i taktycznej. Numery niemieckich związków szczebla korpusu zostały zapisane tak jak w oryginale, a więc cyframi rzymskimi, a w przypadku jednostek sowieckich cyframi arabskimi.

Używane w pracy określenie „związek operacyjny” dotyczy tylko armii lub grup armii. Termin „związek taktyczny” jest używany w odniesieniu do korpusów, dywizji i brygad. Określenie „jednostka” jest stosowane zamiennie i obejmuje ono także pułki. Samodzielne bataliony służb i wsparcia, dywizjony artylerii, a także kompanie wydzielone do zadań specjalnych są nazywane „oddziałami”. Termin „pododdział” został zarezerwowany dla batalionów, kompanii, baterii i plutonów, drużyn i sekcji w strukturze pułku. Wyjątek od tej reguły stanowią plutony zaporowe sowieckiego kontrwywiadu „Smiersz” (akronim od „śmierć szpionom” – śmierć szpiegom), które zgodnie z oryginalnym nazewnictwem są określane „oddziałami”. Przymiotnik „organiczny” w stosunku do jednostki lub oddziału oznacza, że jej podporządkowanie dowództwu związku taktycznego wynika z etatu. Przeciwnieństwem tego stanu jest podporządkowanie czasowe, to znaczy sytuacja, gdy jednostka jest oddana pod rozkazy danego dowództwa na określony czas (najczęściej do momentu wykonania zadania).

W odniesieniu do działań taktycznych autor posługuje się ówczesznie obowiązującą terminologią. Obok klasycznych form działań taktycznych (natarcie, obrona, odwrót)

⁸⁶ Я. Н. Рапановіч, *Слоўнік назваў населеных пунктаў Магілёўскай вобласці*, Мінск 1983, s. 88.

stosuje się m.in. pojęcia nawała ogniowa, przygotowanie artyleryjskie czy ześrodkowanie, które zostały zdefiniowane w polowym regulaminie Armii Czerwonej z 1943 r.⁸⁷ oraz bojowym regulaminie piechoty Armii Czerwonej z 1942 r.⁸⁸ W zasadniczej części brzmienie tych definicji jest tożsame z dużo łatwiej dostępnym *Leksykonem wiedzy wojskowej* z 1979 r.⁸⁹ W pracy pojawia się pojęcie „samolotolot”, które oznacza wylot jednego samolotu dla wykonania zadania. Termin ten jest stosowany jako jednostka natężenia działań bojowych lotnictwa. Oznacza to, że ilość samolotolotów nie musi być tożsama z liczbą wykorzystanych samolotów, gdyż jedna maszyna mogła zostać użyta kilkukrotnie w ciągu dnia⁹⁰.

Daty i godziny zostały podane według czasu moskiewskiego, gdyż lepiej odpowiada to zjawiskom astronomicznym (wschód i zachód słońca) na pograniczu białorusko-rosyjskim aniżeli w przypadku czasu środkowoeuropejskiego stosowanego w dokumentach wytworzonych przez jednostki Wehrmachtu.

Wiele zagadnień, które tylko zostały zasygnalizowane w książce, wymaga szerszego omówienia lub pozostawienia wskazówek bibliograficznych. Dotyczy to takich kwestii, jak bitwa powietrzna nad Lenino, dowodzenie, zastosowanie artylerii, zaopatrzenie w amunicję itp. W przypadku tych i innych problemów literatura przedmiotu jest nadzwyczaj uboga i obciążona propagandą, zatem odniesienia bibliograficzne kierowałyby Czytelnika na manowce. Rozwinięcie tych niewątpliwie ciekawych problemów znacznie wykracza poza ramy problemowe monografii. Bitwa pod Lenino wymaga kompleksowego opracowania opartego na źródłach z archiwów niemieckich i rosyjskich.

Autor książki jest kierownikiem grantu badawczego nr UMO-2017/27/N/HS3/02926 zatytułowanego „Lenino 1943: mity i fakty. Studium taktyczno-operacyjne” i finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki w Krakowie. Niniejsza publikacja jest owocem badań przeprowadzonych w ramach tego grantu, a zarazem stanowi zapowiedź kolejnych publikacji, wyczerpujących zagadnienie bitwy pod Lenino.

87 *Полевой устав Красной Армии*, red. П.П. Вечный, Д.В. Шебалин, Москва 1943.

88 *Боевой устав пехоты Красной Армии*, часть 1, (боец, отделение, взвод, рота), часть 2, (батальон, полк), red. П.П. Вечный, Д.Н. Памфилов, Москва 1942, *passim*.

89 *Leksykon wiedzy wojskowej*, red. M. Laprus, A. Kowalska, Warszawa 1979, *passim*.

90 *Ibidem*, s. 388–389.

Podziękowania

Książka, którą Czytelnik trzyma w ręku, powstała w oparciu o rozprawę doktorską pt. 5. *Korpus Zmechanizowany Armii Czerwonej w dniach 12–18 października 1943 r. Studium zastosowania broni pancernej w bitwie pod Lenino* napisaną pod kierunkiem dr. hab. Jarosława Centka i obronioną na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Wyniki badań w niej zaprezentowane są efektem realizacji projektu badawczego Preludium 14 nr 2017/27/N/HS3/02926 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Chciałbym podziękować mojemu promotorowi dr. hab. Jarosławowi Centkowi, a także prof. Waldemarowi Reźmerowi, u którego rozpocząłem badania nad bitwą pod Lenino. Za cenne uwagi merytoryczne, wskazówki bibliograficzne i słowa krytyki składam podziękowania recenzentom dysertacji dr. hab. Pawłowi Korzeniowskiemu i dr. hab. Łukaszowi Nadolskiemu.

Praca nie powstałaby bez wsparcia i życzliwości dyrektora Wojskowego Biura Historycznego dr. hab. Sławomira Cenckiewicza i zastępcy dyrektora dr. Łukasza Ciegotyry za co serdecznie dziękuję. Podziękowania należą się także wszystkim pracownikom Centralnego Archiwum Wojskowego WBH za ich cierpliwość i pomoc w dotarciu do najcenniejszych dokumentów.

Za krytyczne komentarze, profesjonalizm i zaangażowanie składam podziękowania dr. Łukaszowi Przybyłe, Tadeuszowi Zawadzkiemu i Piotrowi Kocobolskiemu z Wydawnictwa Tetragon oraz Teresie Oleszczuk, Jolancie Wierzchowskiej, Wandzie Zawadzkiej.

Za cenne uwagi metodologiczne, wskazówki i słowa zachęty dziękuję Marcinowi Arbuzowi, dr. Przemysławowi Benkenowi, dr. Jackowi Jędrysiakowi, dr. Bartoszowi Kapuściakowi, dr. Karolowi Kłodzińskiemu, dr. Danielowi Koresiowi, dr. hab. Maciejowi Krotofilowi, Michałowi Kozłowskiemu, dr. hab. Antoninie Kozyrskiej, Emilii Kucharskiej, dr. hab. Krzysztofowi Kwiatkowskiemu, dr. Tomaszowi Niklasowi, dr. Maciejowi Pieńkowskiemu, dr. Pawłowi Piotrowskiemu, Dominice Stypie, Radosławowi Szewczykowi, Łukaszowi Szymańskiemu, dr. Mikołajowi Tomaszewskiemu, dr. hab. Arkadiuszowi Tulińskiemu, płk. dr. hab. Juliuszowi Tymowi, dr. Lechowi Walkiewiczowi i Piotrowi Zychowiczowi.

Autor